

Akademie věd České republiky

Vědecký redaktor:
prof. dr. František Hejl, CSc.

Recenzovala:
doc. dr. Tatiana Štefanovičová, CSc.

DĚJINY BYZANCE

POD VEDENÍM BOHUMILY ZÁSTĚROVÉ

NAPSAL AUTORSKÝ
KOLEKTIV

Alexander Avenarius
Růžena Dostálová
Vladimír Fiala
Věra Hrochová
Milan Loos (†)
Oldřich Tůma
Vladimír Vavřínek
Bohumila Zástěrová (†)

ACADEMIA
PRAHA 1994

Úvod

Jméno Byzanc zní českému čtenáři většinou cize, zanechává v něm nepříznivý dojem. Vyvolává představu strnulého absolutismu a formalistní pompy postrádající životnost i tvůrčí sílu. Výraz byzantinismus znamená v obecném povědomí aroganci a servilitu zároveň. A není to mínění jen českého čtenáře. Byzantská kultura zůstala a do velké míry stále ještě zůstává cizí všem, kdo vyrostli a byli vychováni a vzděláni v tradicích západní civilizace spočívající na latinských základech.

Záporný vztah k byzantské kultuře je v podstatě dědictvím evropského osvícenství 18. století, kdy rodící se moderní historická věda se v programové ideologické opozici proti feudálnímu řádu obracela ke klasickému Řecku a Římu jako k vrcholnému společenskému i kulturnímu ideálu. Vše, co následovalo potom, bylo v jejím hodnocení už jen dobou temna a úpadku. A jestliže období od pádu západořímské říše roku 476 n. l. až do italské renesance v 15. století bylo označováno výrazem „středověk“ (který ovšem razili už i italští humanisté), pak v očích osvícenců raného novověku nenašla milost ani byzantská říše, ačkoli byla přímým pokračováním říše římské na Východě a dále udržovala její státní a společenské instituce a její kulturu. Spatřovala v ní jen úpadkovou a degenerovanou formu původní klasické velikosti a jejich odsudek byl stejně příkrý, jako jednostranný. Tak Voltaire viděl v byzantských dějinách jen „bezcnou řadu planých řečí a zázraků“ a jeho současník Montesquieu se o nich zase vyjádřil jako o „nekonečném předivě spiknutí, revolt a ničemnosti“. A jen o málo později velký anglický historik Edward Gibbon, jehož dílo, příznačně nazvané *Úpadek a pád říše římské*, výrazně ovlivnilo myšlení několika generací historiků, charakterizoval byzantské období jako „vítězství barbarství a náboženské víry nad rozumem“.

Osvícenští intelektuálové však v sebevědomém přesvědčení o vlastní nadřazenosti a o absolutní správnosti svého pohledu na svět jen ve vyhrocené podobě formulovali pocit, který vůči byzantské civilizaci choval západní člověk už ve středověku. Jeho vztah k Byzanci byl ovšem složitější. Byzantská říše byla nejmodernějším státním útvarem v středověké Evropě. Konstantinopol, rezidence byzantských císařů, současníky oslňovala. V celém křesťanském světě nebylo nad ni města skvělejšího výstavností, rozlohou, množstvím obyvatel i nakupeným bohatstvím. Ležíc na místě, kde se Evropa dotýká s Asií, chráněna ze tří stran mořem a na pevnině mohutnými hradbami, o něž se po staletí s neměnnou marností rozbíjely útoky nejrůznějších nepřátel, byla skutečně císařským městem. Cargrad,

Cařihrad ji později pojmenovali Slované. V lidech ze Západu vzbuzovala obdiv a závist. Tento pocit se však zároveň mísil s pohrdáním a odsudkem. A především se vyznačoval nepochopením a odcizením. Protože Byzanc byla jiná.

Kořeny tohoto odcizení sahaly hluboko do minulosti. Byzanc stejně jako středověké státy evropského Západu vyrůstala z téhož společného základu, jímž byla říše římská. Ovšem už v antickém období, kdy středem historického vývoje byla oblast Středozemního moře a kdy všechny země, jež je obklopovaly, byly též součástí jediného politického celku a měly společnou tutěž civilizaci, se mezi latinsky mluvícími oblastmi na Západě a Východem, kde jednotícím kulturním činitelem byla řečtina, projevovaly zřejmé rozdíly, a to jak ve společenském životě, tak zejména v duchovním uzpůsobení a kulturním projevu. Tyto rozdíly nabyly na výraznosti zejména v pozdně antickém období, ve 4., 5. a 6. století, kdy ve východních provinciích římského impéria lze sledovat oživení a silný růst regionálních a národnostních tendencí, projevujících se zejména v ideologické a kulturní sféře.

Vývoj politických událostí kulturní rozchod obou oblastí jen urychlil a prohloubil. Pod mohutným náporem barbarských kmenů i v důsledku vleklé vnitřní krize se římská moc v druhé polovině 5. století na Západě zcela hroutí. Rok 476, kdy byl poslední západořímský císař sesazen jedním z germánských náčelníků v římských službách, neměl sice v očích současníků ten význam, který mu přisoudila pozdější staletí, přesto však symbolicky vyjadřuje konec jedné éry. Politická, společenská i kulturní tvářnost západní Evropy byla nadále trvale poznamenána skutečností, že na troskách někdejší římské říše vznikla barbarská království, v nichž jako dominující prvek nastoupil nový národnostní i kulturní živel. A jakkoli tyto země antické dědictví nikdy zcela neopustily a během doby, počínaje 9. stoletím, se k němu v celé řadě „renesancí“ znovu a znovu programově vracely, přerov vytvořený germánskou expanzí dal jejich historickému vývoji nový směr a určil jejich novou, od antické už podstatně odlišnou společenskou i kulturní podobu.

Na rozdíl od západních provincií dokázala východní část říše římské odolat náporu barbarských národů, které na ni jako vlna za vlnou nepřestávaly útočit. Zprvu to byly zejména různé germánské a později zase slovanské kmeny, jež prolomily dunajskou hranici a zaplavily celý Balkánský poloostrov. V 7. století říši vyvstalo největší nebezpečí na východě v podobě arabské expanze. Jestliže východořímská říše byla s to se všem těmto útokům zvenčí ubránit, i když někdy jen s největším vypětím sil, byl to důkaz její velké vnitřní síly spočívající v dokonalé a vysoce efektivní správní soustavě, vyspělé ekonomice i vysoké úrovni společenské organizace.

Schopnost překonat vnitřní krizi a zároveň se ubránit proti útokům tolika nepřátel byla však podmíněna hlubokou, i když jen pozvolnou proměnou struktury celé společnosti. Zatímco západořímská říše se pod barbarským nárazem rozpadá a téměř náhle zaniká, východořímská říše dokázala svou existenci prosadit a uhájít, ale jen za cenu toho, že se postupně přetváří a že na místě antického římského

impéria se na historické scéně objevuje nový politicko-spoločenský útvar, který dnes nazýváme Byzancí.

Je to ovšem název, který vytvořilo až novodobé historické bádání. Byl utvořen podle jména staré řecké osady Byzantion, na jejímž místě císař Konstantin Veliký založil nové hlavní město říše nazývané podle něho řecky *Konstantinopolis* (latinsky *Constantinopolis*) – město Konstantinovo. Obyvatelé říše, kterou my dnes nazýváme byzantskou, tohoto názvu neužívali a také se k němu nikdy nehlásili. Pro ně to byla stále říše římská a oni sami se nazývali Římány, i když užívali řecké formy tohoto jména – *Romaioi* (což se ovšem už vyslovovalo Romeji).

Snad nejvýstižnější charakteristiku byzantské civilizace podal G. Ostrogorsky, který ji definoval jako syntézu římské státní formy, řecké kultury a křesťanské víry. Vystihl tím tři nejvýraznější rysy byzantské společnosti. Dlužno však zdůraznit, že všechny tyto složky tvořily naprosto ucelenou, organicky spjatou jednotu, že splývaly jedna s druhou a navzájem se podmiňovaly. Byzantská civilizace tím nabyla zvláštní svébytné jedinečnosti, jež svou monolitickou uceleností vzbuzuje dojem až strnulé nehybnosti.

Je to však představa příliš jednostranná, a tím i do určité míry klamná. Je pravda, že byzantská říše si po celou dobu svého více než tisíciletého trvání uchovala nejen stejnou státní formu, ale i řadu dalších administrativních, právních a sociálních institucí, které dostala do vínku už v pozdně antickém období. Zároveň však prokázala i značnou adaptabilitu, schopnost přizpůsobovat se nově vzniklým okolnostem, upravovat a pozměňovat své instituce podle nich a dávat jim, často při zachování téže formy, nový obsah odpovídající potřebám doby a daných podmínek. V byzantských dějinách se tak jeví jakási podvojnost vývoje: vedle nápadné stability působící až dojmem neměnnosti je to zároveň i trvalá řada změn. Proces historické kontinuity a diskontinuity se dál současně a právě napětí mezi oběma těmito směry vývoje zaručovalo Byzanci její velkou vnitřní pevnost a schopnost překonávat četné krize, kterým v průběhu své dlouhé historie musela čelit.

Na otázku, kdy vlastně byzantské dějiny začínají, neexistuje jednoznačná odpověď. Utváření byzantské civilizace byl delší proces, v němž nelze od sebe odlišit, co je ještě „antické“ a co je už „byzantské“. Pojmy pozdní antika a raná Byzanc se v mnohém překrývají, aniž by však byly zcela totožné.

Za výchozí bod byzantských dějin se nejčastěji uvádí založení Konstantinopole roku 324 n. l. Ta sice nebyla hned od samého začátku hlavním městem říše, ale její vznik přece jen ohlašuje definitivní přenesení těžiště politického dění na východ říše. Konstantinopol byla také programově založena jako město už křesťanské. To signalizuje další událost světodějného významu, k níž došlo téměř současně – povolání křesťanského náboženství, které v zápase s římským pohanstvím nabývá během krátké doby rozhodující převahy a stává se nadále oficiální ideologií byzantské říše.

Po celé 4. století však římská říše, i když v jejím čele stojí občas i několik císařů, zůstává jediným státním celkem a ještě na jeho konci se vláda nad ní ocitá na

několik let v rukou jediného císaře — Theodosia I. Teprve po jeho smrti roku 395 se římské impérium definitivně rozděluje na dvě části — východní a západní, jež se pak už nadále ve skutečnosti vyvíjejí samostatně, každá s vlastním císařem v čele. Ne bez důvodu je proto za historický mezník někdy uváděn právě tento rok.

Stěžejní význam má však i epocha vlády císaře Justiniána vyplňující téměř celou jednu polovinu 6. století. Ta svým pokusem o obnovu původního rozsahu římské říše představuje nejen období obrovského mocenského vzmachu, ale zároveň se v ní už ve vykrytalizované podobě představují základní složky byzantské civilizace, ať už je to soustava státní správy, právní systém, politická teorie státu a vůbec celá oficiální ideologie anebo hlavní rysy kulturního projevu, a to jak v literatuře, tak i v oblasti architektury a výtvarného umění, jež v pozdějších staletích nepřestávaly sloužit jako nedostižný vzor. Přesto však až v 7. století lze proces utváření byzantského státu považovat za dokončený.

V této době se vytvářejí jeho hranice, které vymezí akční radius byzantské moci pro následující staletí. Pod nárazem arabské expanze, která se rozlila náraz jako nezadržitelný příval, Byzanc ztratila své bohaté, hospodářsky nejlépe prosperující provincie na východě — Sýrii, Palestinu a Egypt, a o něco později i severní Afriku. Itálie, dobytá nedlouho předtím za cenu tak těžkých obětí vojevůdci císaře Justiniána, se stává z větší části opět kořistí germánských kmenů a pod byzantskou mocí zůstávají kromě jižního cípu poloostrova už jen nevelké územní enklávy, jejichž závislost na Konstantinopoli se během doby citelně uvolňuje.

Rozsah byzantské říše i počet jejího obyvatelstva se tak náhle zmenšuje téměř na polovinu. Území, na němž se budou nadále vyvíjet její dějiny, tvoří už jen Balkánský poloostrov a Malá Asie. Základní geografická osa, která se v době římské říše rozprostírající se od Gibraltarů až po Eufrat, táhla od západu k východu, se v důsledku arabských výborů posunula na sever. Byzantská říše má dvě hlavní pozemní hranice: východní, kterou tvoří pohoří Taurus oddělující byzantskou Malou Asii od islámského světa, a severní na dlouhém toku řeky Dunaje, kde Byzanc musela čelit novému nebezpečnému sousedu — Slovanům.

Třetí hranicí bylo moře. Ještě po několik staletí zůstávala Byzanc námořní velmocí, ale ve srovnání s antickým obdobím došlo i v tomto ohledu k podstatné změně: kdežto pro římskou říši bylo Středozevní moře vnitřním jezerem a sloužilo jí jako tepna obchodu a prostředník výměny myšlenek a civilizačních hodnot, stává se moře pro Byzantince především vojenskou hranicí, na níž se musejí neustále bránit proti útokům nepřátel. A přestože Byzantinci měli k dispozici silné loďstvo a ještě po dost dlouhou dobu si dokázali na moři udržovat převahu, byli ve své podstatě všechno jiné než rodilí námořníci. Moře pro ně bylo nebezpečným a nepřátelským živlem. Vzpor své námořní síle i bohatým přístavním městům (*emporíím*) byla Byzanc mocností po výtce pevninskou.

Arabská expanze stejně jako proniknutí slovanských kmenů hluboko na Balkánský poloostrov neznamenal však jen politicko-geografickou změnu obrazu byzantské říše, ale dovršily i hlubokou proměnu v jejím společenském složení.

Opakující se pustošivé vojenské vpády nepřátel na území říše, úbytek obyvatelstva v důsledku celé série velkých přírodních pohrom (zemětřesení, sucha, morové epidemie), které se udály v krátkých časových odstupech právě v tomto období, i celkové hospodářské zchudnutí vyvolané především přesunem obchodních cest a ztrátou ekonomického potenciálu východních provincií, způsobily úpadek měst a městského života v Byzanci vůbec. Jestliže ranou Byzanc, tj. východořímskou říši, bylo možné charakterizovat jako soubor do určité míry stále ještě samosprávných měst, z nichž každé mělo větší či menší oblast zemědělské půdy, jež mu patřila a tvořila jeho hospodářské zázemí, jeví se společensko-administrativní tvářnost Byzance pozdějších staletí podstatně jinak. Země se výrazně rustikalizuje. Správní systém je zcela centralizován a spočívá v rukou byrokracie jmenované a řízené císařským dvorem. Města sice zcela nezanikají, ale prodělávají podstatnou proměnu. Mění se většinou v středověká *kastra* — nevelké pevnosti administrativního a vojenského charakteru, jejichž ekonomická funkce je značně omezena. Mizí celá jedna společenská vrstva — třída zámožných občanů měst, jejíž příslušníci (*decuriones*) byli v římské i raně byzantské říši nositeli společenského života, oporou politické struktury i hlavními konzumenty kultury, kterou také materiálně zajišťovali. Vymizení této sociální vrstvy mělo pro život říše nesmírné důsledky. Městem ve výlučném slova smyslu se stává Konstantinopol, v níž se téměř úplně koncentruje politický, společenský i kulturní život Byzance.

Ztráta východních provincií, jež způsobila tak hluboké otřesy v ekonomice i společenské skladbě, však naproti tomu značně přispěla k dosažení kulturní jednoty. Východořímská říše představovala v pozdně antickém období národnostně, kulturně i jazykově pestrou mozaiku. Oficiálním státním jazykem říše byla latina, která naprosto dominovala jak ve vojsku, tak i v soudnictví a měla značnou převahu i ve státní správě. Jinak byla na celém Východě už od dob výbojů Alexandra Velikého a vzniku helénistických království převládajícím jazykem řečtina. Tou mluvilo nejen obyvatelstvo vlastního Řecka, ale všech řeckých měst rozsetých, i když s rozdílnou hustotou, po celém území říše. Byl to společný jazyk obchodníků i vzdělavců a byl to také — což mělo velký význam — jazyk církve.

Přesto však byla řečtina především jazykem měst. Mimo ně, ve venkovských oblastech, to už vypadalo jinak. V hornatém vnitrozemí Malé Asie stejně jako v severních částech Balkánského poloostrova nebylo domácí obyvatelstvo ještě ani zdaleka úplně pořečtено a mluvilo dále svými původními jazyky. A jestliže pobřeží Malé Asie s hustým řetězcem řeckých měst a velkými oblastmi, jež k nim patřily, bylo řecké a na Balkáně už řečtina převládala naprosto, jinak tomu bylo dále na východ. V celé obrovské oblasti rozprostírající se od Eufratu na severu až po Sinajský poloostrov dole na jihu se mluvilo četnými aramejskými dialekty, z nichž syrština se dokonce povznesla na úroveň spisovného jazyka. I v této oblasti, jež kdysi tvořila centrum říše Seleukovců, kteří ze všech helénistických vládců nejvíce usilovali o helenizaci východních území, bylo množství řeckých měst jak na mořském pobřeží, tak ve vnitrozemí. Mezi nimi nad jiné vynikala syrská Antiochie

ležící na řece Orontu, která se řadila k nejlidnatějším velkoměstům celé říše a v níž řecká městská kultura dosáhla bezesporu jednoho ze svých vrcholů. I ta však představovala jen řecký ostrov v syrském moři a v nevelké vzdálenosti od ní obyvatelé přilehlých vesnic nebyli často schopni nejen řecky mluvit, ale vůbec i rozumět. Názorný obraz těchto poměrů podává líčení západní poutnice Egerie, která ve 4. století vykonala cestu do Sýrie a Palestiny; vypráví, jak v syrském kostele musel vedle biskupa, který sloužil bohoslužbu a kázal řecky, stát kněz, jenž překládal jeho slova do syrštiny, aby jim lidé porozuměli. Nejinak tomu bylo v Egyptě, kde většina obyvatelstva mluvila domácím koptským jazykem, kdežto užívání řečtiny zůstávalo omezeno vedle příslušníků nejvyšších společenských vrstev jen na obyvatele měst, a to ještě ani zdaleka ne na všechny.

Jazyková odlišnost byla do značné míry projevem kulturní samostatnosti východních provincií, které stále více usilovaly o nezávislost na konstantinopolském centru a dostávaly se znovu a znovu do ideologické opozice vůči němu, ať už ta brala na sebe jakoukoli podobu. Podmanění východních provincií Araby proto značně napomohlo k tomu, že byzantská společnost posléze nabyla více homogenní podoby a dosáhla kulturní jednoty projevující se i jednotou jazykovou.

V 5. a 6. století hrála v kulturním a společenském životě východořímské říše ještě značnou roli latina. Samozřejmě nikoli jako řeč, kterou by hovořila podstatnější část obyvatelstva říše, ale jako jazyk státní zprávy. Latina naprosto převládala zejména ve dvou sférách veřejného života — ve vojenství a v soudnictví. Na konstantinopolské univerzitě založené začátkem 5. století, jejímž posláním byla především výchova nových státních úředníků, byla latina s řečtinou přibližně na stejné úrovni; latinsky se vyučovalo i na proslulé právnické škole ve fénickém Berytu (dnešní Bejrút), která přitahovala žáky ze všech koutů říše. V latině byl zapsán proslulý svod veškerého existujícího práva, který dal v 6. století pořídit císař Justinian. Bylo však jen typickým příznakem doby, že nové zákony, které tento císař vydával a jimiž stávající právo doplňoval (*novellae*), byly už z větší části formulovány řecky. Ke konci 6. století řečtina ve veřejném životě byzantské společnosti už naprosto převládá a stává se řečí i státní administrativy a v plné míře řečí církve. Ztráta východních provincií, kde se zatím mluvená syrština, koptština i arménština povyšují na spisovné jazyky, tento proces jen dovršuje a činí úplným.

Převládnutí a naprosté prosazení řečtiny v životě byzantské společnosti byl však jev významu spíše kulturního než etnického. Byzantská říše byla mnohonárodnostním státem, v němž stěží lze hovořit o vládnoucím národě. Řekové v něm početně představovali jen menšinu. Na byzantském území žili příslušníci mnoha etnických celků a národností, ať už jako rozptýlení jedinci anebo v kompaktních skupinách obývajících ucelené oblasti. Byly to národnosti, které žily na území říše už dávno v antickém období, ale i ty, které se na ně dostaly až v otřesech příznačných pro začátek středověku, jako třeba Germáni či počtem daleko je převyšující Slované. Byli to příslušníci kmenů, které se nikdy nepovznesly nad primitivní úroveň, jako třeba Isaurové, bojovný lid z hornatých oblastí při jihovýchodním pobřeží Malé

Asie, anebo národy s vlastní prastarou kulturou, kterou si uchovávaly v původní čistotě i uprostřed byzantského prostředí, jako třeba Židé.

Přístup do byzantské společnosti byl otevřen každému, kdo přijal křesťanskou víru, a to do všech jejích složek a na všech úrovních; příslušníky všech možných národností můžeme najít ve vojsku, v státní správě i v církevních úřadech. Nikomu nebyla uzavřena ani místa nejvyšší, počítaje v to stolec konstantinopolských patriarchů či dokonce císařský trůn, na němž v sledu věků nacházíme jen málo rodilých Řeků, zato však císaře původem z Illýrie i ze Sýrie, z afrických provincií i z Makedonie a samozřejmě i několik Arménů, kteří vůbec v byzantské společnosti a zejména v byzantském vojsku hráli mimořádně významnou roli a tvořili značnou část byzantské vládnoucí vrstvy. Konstantinopol, hlavní město říše, o níž pramen ze 6. století říká, že v ní bylo možno zaslechnout kteroukoli z dvaasedmdesáti tehdy známých řečí, byla — podobně jako tak mnohé metropole už předtím i později — jakýmsi tavicím kotlem, který všechny národnostní skupiny postupně přetvářel v jeden celek.

To, co byzantskou společnost spojovalo, co podmiňovalo příslušnost k ní, byla její kultura, kterou lze nejlépe charakterizovat tím, že byl řecká svou formou a křesťanská obsahem. Kdyby byl měl některý Byzantince odpovědět na otázku, jakého je původu či jaká je jeho příslušnost, nejspíše by řekl, že je *Romaios* — Říman, občan římské (tj. byzantské) říše, a že je *christianos orthodoxos* — pravověrný křesťan. Tyto dvě hodnoty byly z byzantského hlediska rozhodující a ty také vystihovaly vlastní podstatu této civilizace.

Byzantská říšská myšlenka bezprostředně souvisela a přímo splývala s křesťanským náboženstvím. Prosazení křesťanství v římské říši se událo téměř naráz; od povolení roku 313 až do prohlášení za státní náboženství říše roku 392 uplynulo necelé jedno století. Přitom však bylo — aspoň v městských vrstvách obyvatelstva — tak totální a mělo tak dalekosáhlé důsledky pro celou byzantskou společnost, všechny její sociální vrstvy a všechna odvětví jejího života, že právě tuto událost můžeme považovat za jeden z rozhodujících mezníků a nejcharakterističtějších projevů proměny římské říše v byzantskou.

Křesťanská ideologie poskytovala byzantské říši odůvodnění její existence, ospravedlňovala její mocenské nároky, posvěcovala je, dávala jim vyšší smysl a cíl. Podle výkladu raně křesťanských teoretiků, jejichž řadu zahajuje Eusebios z Kaisereie, nebyla římská (či byzantská) říše jen nahodilým výsledkem politického úsilí a vojenských úspěchů římských vojevůdců a císařů, nebyla to záležitost toliko světská a dotýkající se jen lidské pospolitosti, ale projev a součást božího plánu na této zemi. Všechny předchozí státní útvary i světové říše byly jen jejími předstupni. Vznikem křesťanského impéria, k němuž došlo přijetím křesťanství v římské říši, však boží plán lidských dějin vrcholil a dospíval ke svému konečnému cíli. Starý Řím byl městem pohanských císařů, a byl proto předurčen k ztrátě své moci; nový Řím, tj. Konstantinopol, se stal hlavním městem pozemské říše Kristovy a po ní už nemělo být jiné říše na zemi.

A jestliže byzantská říše byla podle výkladu této politické teorie jen nástrojem k prosazení a uskutečnění božské vůle na této zemi, byla podle ní přirozeně božského původu i vláda byzantských císařů. Ideálním vládcem křesťanského impéria byl v byzantském myšlení Kristus; ve skutečném životě zaujímal Kristovo místo jeho pozemský náměstek — císař.

Osoba císaře má v Byzanci jednoznačně sakrální charakter. To bylo ovšem dědictvím římského císařství, jež však v byzantském období nabývá kvalitativně nový charakter. V římské říši bývali císaři po smrti zbožněni; jejich apoteóza se stala základem císařského kultu, který tvořil základ římské imperiální ideologie. V pozdně antickém období se božské vlastnosti začaly přisuzovat už i žijícím panovníkům a koncem 3. století císař Aurelianus přijímá titul *dominus ac deus* — pán a bůh. Zbožnění císařovy osoby bylo ovšem s křesťanským pojetím naprosto neslučitelné a po oficiálním přijetí křesťanství se proto od něho upustilo. Na podstatě věci se však nic nezměnilo. Konstantin Veliký, který vydal dekret povolující křesťanskou víru, byl církví obdařen přívlastkem *isapostolos* — rovný apoštolům, byl prohlášen za pozemský obraz Krista a uznán za jeho náměstka na zemi. A toto nad všednost všeho světského povznesené postavení zůstává zachováno i všem jeho nástupcům.

Posvátný charakter císařovy osoby určoval i jeho postavení v církvi. Hodně se napsalo o byzantském caesaropapismu, čímž se rozumí nadvláda císařské moci nad církevní hierarchií. Tento pojem však není ani zdaleka přesný a nevystihuje správně podstatu věci. Mohl vzniknout jen na západě, kde se papežská moc vyvíjela a upevňovala v trvalém střetávání s mocí panovnickou, kde moc duchovní zápasila s mocí světskou o nadvládu. Takový stav však nikdy nenastal v Byzanci, kde křesťanské impérium trvalo nepřetržitě už od pozdně antického období. Bylo v podstatě císařského úřadu, že v sobě sdružoval *imperium* — moc světskou a *sacerdotium* — kněžský úřad. Císař samozřejmě kněžské či biskupské funkce nikdy nevykonával, nebyl duchovním ve vlastním slova smyslu, ale z titulu svého úřadu měl v církvi zvláštní postavení. Bylo jeho úkolem a povinností dbát o čistotu víry uvnitř církve a o její šíření navenek. Jeho vliv na církevní organizaci byl nesmírný: byl to on, kdo svolával církevní koncily a předsedal jim, on určoval, kdo bude konstantinopolským patriarchou, a tím i zajišťoval, v jakém směru bude vedena politika církve. Přesto však nebyla jeho moc v církvi neomezená.

Císař musel být pravověrný (*orthodoxos*) a očekávalo se, že bude ortodoxii hájit. Musel — aspoň v zásadě — dodržovat církevní kánony — normy církevního práva. Nebyly řídké případy, kdy se patriarchové či představitelé určitých skupin duchovenstva nebo mnichů stavěli proti císaři, který jednal jinak, než oni považovali za správné, na odpor. Císař měl sice možnost patriarchu, který se mu protivil, sesadit anebo poslat odbojné mnichy do vyhnanství, ale často se také musel před odporem duchovenstva sklonit. V podstatě však císař a patriarcha představovali rub a líc téže mince. Mezi mocí státní a církevní nebylo v Byzanci zásadního rozporu; navzájem se prolínaly a sloužily jedna druhé, protože vycházely ze stejných ideologických základů a sledovaly totožné cíle.

Církev také poskytovala císařské vládě ideologické ospravedlnění a odůvodnění. Struktura říše byla podle raně křesťanské politické teorie jen pozemským zrcadlením kosmického řádu. Císařská moc byla světskou obdobou všemohoucnosti boží. Jako je na nebesích jediný Bůh, může mít křesťanský svět jen jediného vládce, zástupce a náměstka Boha na zemi — císaře. Ten je jediným a svrchovaným nositelem moci, jeho absolutismus je jedinou zárukou toho, že chod věcí a uspořádání záležitostí bude mít náležitý řád. Každé jeho narušení musí nezbytně vyústit v zmatek a chaos. Demokracie, jež v řeckém politickém myšlení klasického období stála na vrcholném stupni společensko-etických hodnot, byla v byzantském názorní totožná s anarchií a nepořádkem, který se přičí božskému řádu.

Teorie byla ideálním vyjádřením existující skutečnosti. Byzantská říše byla absolutní monarchií s centralizovaným byrokratickým aparátem, jehož struktura měla podobu pyramidy. Vrcholná moc byla soustředěna v ruce císaře a záleželo jen na něm, komu a jaký díl z ní propůjčí. Státní úředníky od ministerstva až po soudce ve vzdálených provinčních městech jmenoval císař zcela podle své vůle a také je mohl libovolně odvolat.

V Byzanci se přirozeně vytvořila aristokratická společenská vrstva, jejíž příslušníci soustavně obsazovali státní úřady a vykonávali jiné významné funkce a samozřejmě z toho značně těžili. Ve srovnání se západními poměry byla však tato aristokracie jako společenská vrstva poměrně slabá a nemohla vytvořit dostatečně silnou protiváhu císařské moci. Byla to aristokracie v podstatě služební a přináležitost k ní byla vázána na začlenění do byrokratické hierarchie a na přízeň císaře. Osobní postavení aristokrata nebylo nikdy zcela jisté. Jeho blahobyt závisel do velké míry na úřadu, který zastával a který byl často hlavním zdrojem jeho příjmů. Jestliže upadl v nemilost, mohl být kdykoli ze svého úřadu propuštěn, jeho jmění mohlo být případně konfiskováno a on sám i se svou rodinou poslán do vyhnanství. Naproti tomu však nebyla tato vrstva společensky pevně uzavřena, kdykoli se do ní mohli dostat i noví lidé, kteří předtím stáli třeba i na nejnižším stupni společenského žebříčku, a mohli postoupit až k nejvyšším úřadům. Sociální nepevnost byzantské vládnoucí vrstvy, kterou ovšem způsobovala celá řada faktorů, značně přispívala k udržení svrchovaného absolutismu císařské moci.

Přesto však císařská autokracie narážela na určité překážky a omezení. Mezi ně patřila skutečnost, že zatímco své mocenské nároky opírala o ideologii, v praktickém politickém životě byla značně závislá na armádě. A armáda byla vedle církve, která měla obrovskou možnost působit na mínění mas, také hlavní společenskou silou, která se mohla vládnoucímu císaři účinně postavit na odpor. Dokladem toho byly úspěšné uzurpace trůnu, s nimiž se v průběhu byzantských dějin setkáváme až příliš často. Téměř polovina všech byzantských císařů zahynula násilím anebo byla odstraněna palácovým převratem.

Dalším omezujícím činitelem císařské moci bylo právo. Byzantská politická teorie sice předjela starou helénistickou koncepci, že panovník je *nomos empsychos* — vtělený zákon, že panovnickova moc je zdrojem všeho práva, zatímco on

sám je zákonům nadřazen. Ve skutečnosti však byzantští císaři uznávali vyšší suverenitu zákonů a opakovaně se veřejně zavazovali je respektovat. Císař vystupuje jako zákonodárce, který právo vynáší, podle potřeby je pozměňuje nebo doplňuje, ale zároveň se existujícímu právnímu řádu podřizuje. Ve vztahu k zákonům se tak vytváří obdobně podvojný vztah, jaký císař zaujal k církevní organizaci. Jestliže se v byzantském nazírání absolutismus císařské moci jevil ne jako svévolná tyranie, ale jako odůvodněný, nezbytný a v podstatě spravedlivý řád, měla na tom vedle nábožensko-politické ideologie zásluha i úloha zákonů a právního řádu v byzantské společnosti.

Byzantský císař nevystupuje jen jako vykonavatel skutečné moci v jednom státním celku, jehož rozsah a vliv jsou určeny konkrétními politickými podmínkami, jen jako jeden z celé řady králů, knížat a ostatních vládců. Coby reprezentant a náměstek Kristův na zemi si činí nárok na svrchovanost nad celým křesťanským světem, nad veškerou křesťanskou *oikumene* (tj. osídleným okrskem zemským). Byzantská říše je — alespoň v teorii a svými nároky — říší světovou. V tom navazuje na tradici říše římské, jejíž odkaz přejala. Svůj mocenský nárok však nadto odůvodňuje ideologicky: je, anebo aspoň má být, pozemským obrazem království nebeského.

I Byzantinci si však byli až příliš jasně vědomi toho, že tato teorie a jejich ideální nároky se ani zdaleka nekryly se skutečnou politickou a mocenskou realitou. Už v raně křesťanském období, kdy rozsah říše byl největší a její mocenský vliv dosahoval svého maxima, museli brát na vědomí skutečnost, že se na východní hranici setkávají s jinou říší, která vznáší nemenší mocenské nároky a opírá je přitom o vlastní ideologii a kulturu — s veleříší perského „krále králů“. Mezi oběma mocnostmi trval neustále napjatý vztah, v němž dočasná příměří se pravidelně střídala otevřenými vojenskými srážkami, přičemž ani jedna ze stran nedokázala prosadit trvalou převahu. A když se ve dvacátých letech 7. století císaři Herakleiovi konečně podařilo perskou říši definitivně (jak se aspoň v tom okamžiku zdálo) přemoci, na podstatě věci to nic nezměnilo. Během dvou desetiletí se na Východě konstitovala jiná mocnost, která se rovněž neopírala o křesťanskou ideologii — arabský kalifát. Ten se ujal nejen mocenského dědictví perské říše, ale projevil se vůči Byzanci jako ještě mnohem nebezpečnější soused a nepřítel, protože si v krátké době dokázal vytvořit vlastní vysokou civilizaci a obdobnými, i když s mnohem větší agresivitou prosazovanými nároky uplatňoval vlastní požadavek světovlády.

Stejně tak v rozporu s teoriemi a nároky byzantské říše byla skutečnost, že křesťanská *oikumene* se rozsahem ani zdaleka nekryla se známým okrskem zemským. Za hranicemi říše sídlilo množství barbarských národů a kmenů, s nimiž se Byzantinci dostávali pravidelně do styku. A ať už to byly styky mírové či nepřátelské, zůstávalo skutečností, že tyto etnické celky žily na území nespádajícím pod byzantskou svrchovanost. Byly to národy vesměs pohanské a byzantští císaři pokládali za své dějinné poslání obrátit je na křesťanskou víru a přivést je do

společenství křesťanských národů, což se ovšem v praxi rovnalo tomu, že se dostaly do sféry mocenského vlivu byzantské říše, pokud ne přímo pod její svrchovanost a nadvládu.

Tomuto cíli sloužily různé prostředky, mezi nimiž nechyběla ani válka. Výbojné války byly však v byzantské politické praxi jevem spíše výjimečným. Můžeme je ovšem sledovat v různých obdobích trvání byzantské říše a vlády některých císařů, jako např. Justiniána Velikého, Herakleia, Nikefora Foky či Basileia II., abychom uvedli jen nejvýznamnější příklady, byly jimi zcela vyplněny. I v těchto případech bylo však jejich cílem především znovuzískání území, která kdysi říši patřila a byla jí v minulosti odňata cizími výboji.

Je pravda, že válka byla trvalým zjevem byzantských dějin. Říše se většinou musela bránit útokům zvnější, a to jak na východní, tak na severní hranici, a tento nápor byl namnoze kombinován s válečnými operacemi na moři. Pro Byzanc mělo přímo osudné důsledky, že až příliš často musela současně čelit útokům z obou stran, přičemž vojenské prostředky jí většinou stačily nanejvýše k odrazení jednoho z jejích nepřátel. Byzantinci proto vždy, kdy to bylo možné, dávali k dosažení svých záměrů a cílů přednost diplomacii. V tomto směru dosáhli pozoruhodného mistrovství. Prostřednictvím zvláštních poselstev udržovali styky s ostatními mocnostmi; vyjednávali však i s menšími barbarskými národy či kmeny, jimiž sice pohrdali, ale jež se jim mohly zdát nebezpečné anebo jichž zase mohli pro své zájmy využít. Výtečně se vyznali v umění vyvolat válku mezi národy na vnějším okraji své říše a vytvářet druhou frontu v týlu svého skutečného nebo potencionálního nepřítele. Byli velkorysí v poskytování různých poct, výhod a darů svým spojencům a často se také raději mír vykoupili, ať už jednorázově poskytnutými částkami či pravidelným ročním tributem, k jehož placení se zavázali, než aby vedli válku. Každý prostředek byl dobrý k tomu, aby ochránili své území před nebezpečím nepřátelských vpádů, jemuž byli tak často vystaveni, a aby naopak sami rozšířili oblast své moci a svého vlivu.

Jedním z nejcharakterističtějších a zároveň neúčinnějších prostředků byzantské diplomacie a propagandy byly církevní misie. Byzantinci byli přesvědčeni o svém úkolu a přímo povinnosti šířit pravou víru Kristovu, přičemž za ortodoxii považovali samozřejmě své vlastní, byzantské pojetí křesťanství. Mnoho misí bylo podniknuto živelně, čistě z osobní iniciativy horlivých jednotlivců. Z hlediska zájmů říše měly však mnohem větší význam misie organizované císařem a patriarchou, jež tvořily součást státní politiky vůči sousedním, případně i podrobeným národům. Šíření ortodoxní víry s sebou logicky neslo šíření byzantské kultury a civilizace a přirozeným důsledkem toho bylo většinou i začlenění pokřtěných národů do mocenské sféry, v níž byzantská říše vykonávala svůj politický vliv. Mezi členy byzantských diplomatických poselstev byli zpravidla misionáři, dohody o uznání práva hlásat křesťanskou víru tvořily nejednou součást mírových nebo spojeneckých smluv, pokřtění panovníka sousední země a tím i celé jeho země (protože při oficiálních misích byla christianizace důsledně prováděna „shora“, tj. od křtu

panovníka a jeho družiny až k poddanému obyvatelstvu, jež muselo přijmout víru svých vládců) bylo leckdy mírovým (a pro Byzanc úspěšným!) završením vleklých válečných sporů. Pokřtění bulharského chána Borise v druhé polovině 9. století a zvláště pak ruského knížete Vladimíra koncem 10. století jsou přímo ukázkovým, i když zdaleka ne ojedinělým příkladem této politiky. Obě země se tím staly trvalou součástí oblasti byzantské civilizace, i když to ještě neznamenalo bezprostřední politické podrobení.

Postupně se tak utvářela široká zóna zemí, které sice netvořily přímou součást říše, ale přesto k ní civilizačně a kulturně tíhly. Ortodoxní církev svým způsobem významně posunovala vliv byzantské říše daleko za její skutečnou politickou hranici, vytvářela jakousi druhou, neviditelnou hranici, která byla méně konkrétní a vymezená, ale přesto nesmírně účinná a trvalá a namnoze na dlouhou dobu přetrvala i samu vlastní existenci Byzance. Politický a kulturní vývoj jižních a východních Slovanů i četných dalších národů (Arménů, Gruzínců či Rumunů) je toho více než názorným dokladem.

V čele celé této mocensko-duchovní struktury stál byzantský císař. V byzantské politické teorii jenom ortodoxní „římský“ císař sídlící v Konstantinopoli byl nejvyšším, skutečně svrchovaným světským vládcem. Vláda všech ostatních panovníků mu byla podřízena a teoreticky byla na něm závislá. K vyjádření tohoto komplikovaného přediva politických vztahů se v Byzanci vytvořila celá podrobně propracovaná teorie, podle níž všichni křesťanští panovníci byli spojeni poutem duchovního příbuzenství a tvořili jakousi „rodinu vládců“, jejíž hlavou byl byzantský císař. Jenom jemu bylo vyhrazeno právo užívat titulu císař (*basileus*); pro ostatní panovníky byla vypracována odstupňovaná škála titulů dalších — *rex*, *archon*, *dux* apod. Jejich nositelé byli teoreticky císařovi příbuzní, podle stupně jim přiznané hodnosti to byli jeho „synové“ či „bratři“, zatímco on byl „otcem“ celé této „rodiny“; jeho postavení bylo ojedinělé a všem ostatním nadřazené.

Pro Byzantince nebyla tato titulatura jen pouhou rétorickou frází, v jakých si jinak tolik libovali. Výrazy označující duchovní příbuzenství panovníků měly hluboký symbolický smysl, byly prostředkem k vyjádření skutečných politických vztahů. Proto s rozhodnou důsledností odmítali připustit, že by titulu *basileus* mohl užívat někdo jiný než pravoplatný císař říše sídlící v městě na Bosporu. Když o vánocích roku 800 došlo k obnovení západního císařství, odmítli přiznat franským panovníkům císařský titul. A když k tomu byli posléze poměry přece jen donuceni, omezili aspoň jeho význam: byzantští vyslanci oslovili roku 813 Karla Velkého pouze názvem *basileus*, kdežto titul *basileus ton Romaion* — císař Římanů zůstal jako titul vyššího řádu nadále vyhrazen jen panovníkům byzantským. Podobně tomu bylo i při jednáních s bulharským vládcem Symeonem v 10. století či se srbským králem Štěpánem Dušanem o čtyři století později.

I v době, kdy se byzantská moc už zcela hroutila, lpěli Byzantinci dále na své představě a odmítali cokoli slevit ze svých teoretických nároků. Příznačný je v tomto směru dopis, který na samém konci 14. století, tedy v době, kdy Turci už

ovládli převážnou většinu někdejšího území říše v Malé Asii i na Balkáně, poslal konstantinopolský patriarcha Antonios ruskému velkoknížeti Vasilovi. Nejvyšší představitel ortodoxní církve v něm přímo zděšeně odmítá vůbec jen představu, že by církev mohla existovat bez císařské moci. Jako kdyby to bylo v době největšího rozmachu říše, obhajuje císařovo prvenství v panovnické hierarchii a požaduje, aby je uznal každý světský vládce, který se chce nazývat křesťanem. Byla to však už jen labutí píseň slávy byzantského císařství, jež se během pouhého půlstoletí mělo definitivně zhroutit pod náporem tureckých hord útočících na kdysi nedobytné hradby města založeného Konstantinem.

Byzantská říše trvala plných jedenáct set let. Její význam byl nesmírný, pro současníky i pro budoucnost. Během svého dlouhého trvání prošla složitým vývojem, epochy mocenského i kulturního rozmachu se střídaly s obdobími krize a úpadku. Přesto však po řadu staletí zůstávala nejmocnějším, hospodářským i společensky nejkonsolidovanějším státním útvarem celé Evropy. Už tím plnila důležitou funkci, protože svým vlivem a svou mocí značně přispívala k zajištění mocenské stability v podstatné části Středomoří i dalších přilehlých oblastí. Síla byzantské říše také způsobila, že Evropa nebyla pohlčena islámem, jako třeba říše perská, a mohla se dále rozvíjet na vlastních kulturních základech. Hradby Konstantinopole i byzantské loďstvo vyzbrojené ničivým „řeckým ohněm“ vytvořily hráz, o níž se rozrážely nesčetné útoky arabských vojsk a později seldžuckých Turků. Lze bez nadsázky říci, že vítězství franských vojsk Karla Martela nad Araby u Poitiers či úspěšné války křesťanských rytířů proti Arabům v Hispánii, jejichž echo doznívá v hrdinských písních o Cidovi, by jen stěží byly bývaly možné, kdyby předtím císařské město nad Bosporem nebylo dokázalo odolat náporu mohamedánských útočníků.

Jestliže bylo zásluhou Byzance, že dokázala ubránit evropskou civilizaci proti útoku islámu zvenčí, má nemenší význam její zásluha o to, že se tato civilizace vůbec dokázala udržet a prožila otřesy provázející konec antického světa, že klasická vzdělanost neupadla zcela v zapomenutí a díla starověkých řeckých autorů zůstala zachována a nepřestávala poskytovat středověkým tvůrcům inspiraci a sloužit jim jako vzor. Jen díky tomu, že rukopisy antických autorů byly znovu a znovu opisovány písaři v byzantských klášterních písařských dílnách (skriptoriích), mohli se s nimi seznámit jejich současníci na Západě, mohli jich později použít humanističtí učenci, mohla se tato díla stát základem obrody evropského myšlení a umění.

Tím už je naznačena kulturní funkce, kterou byzantská říše plnila. Byzanc netoliko uchovala a zachránila filozofická a literární díla klasického starověku, ale byla i velkým zprostředkovatelem výměny kulturních hodnot. Její kulturní a civilizační vliv na sousední oblasti byl obrovský, a to nejen v křesťanské kulturní a mocenské sféře. Vznik arabské civilizace, Byzanci tak nepřátelské, by bez působení byzantského vlivu byl stěží představitelný. Nejranější dochované islámské stavby (jako tzv. skalní dóm v Jeruzalémě anebo mozaikové výzdoby paláců i mešit

z ummájovského období a četná díla další) jsou dodnes názorným dokladem toho, v jak velké míře byly začátky arabského výtvarného umění poplatny byzantskému vzoru. Neméně výrazné to bylo v literatuře. Zde Arabové upírali svou pozornost zejména k filozofickým a vědeckým spisům řeckých autorů a je jen příznačné, že Západ se s mnohými z nich seznámil právě arabským prostřednictvím.

Obrovská kulturní převaha z Byzance nad barbarskými královstvími germánských kmenů, které ovládly západní část římské říše, vedla přirozeně k tomu, že její vliv vyzařoval i tímto směrem. Předměty byzantského uměleckého řemesla (šperky, řezby ze slonoviny, vyšívání textilie, drahokamy a emaily zdobené skříňky a relikviáře aj.), jež v takovém množství nacházíme v západních chrámových i jiných pokladech, jsou toho výmluvným svědectvím. V hmotné kultuře je tento byzantský vliv samozřejmě nejnápadnější, ve skutečnosti se však projevoval v nejrůznějších oblastech života. Jako příklad uveďme třeba varhany, v obecném povědomí tak úzce spojené s chrámovou hudbou latinského Západu. Dostaly se tam však z Byzance, kde se ovšem varhan používalo jako prostředku k zábavě čistě světské, při dvorních slavnostech apod. Byzanc působila na západní panovnický ceremoniál, přejímaly se z ní různé politické i filozofické názory, působila na Západ i v takových oblastech, ve kterých se právě stavěl proti ní, a tím mu dávala silný podnět k vlastnímu rozvoji.

Oblastí, kde se byzantský kulturní i politický vliv projevil nejsilněji, byl však slovanský svět. Byzanc se se Slovany setkávala a střetávala už od 7. století, ať už šlo o státní útvary, které se utvářely na severním pomezí říše, či slovanské kmeny, které se usadily hluboko na jejím území a jež vláda v Konstantinopoli začala účinně podřizovat své moci teprve na přelomu 8. a 9. století. Skutečný začátek byzantské civilizační expanze do slovanského světa však představuje kratičká epizoda prvního a v podstatě jediného dotyku našich zemí se vzdálenou Byzancí v druhé polovině 9. století. Cyrilometodějská misie vyžádaná knížetem Rastislavem nedokázala sice trvale začlenit Moravu do okruhu zemí patřících do sféry byzantského mocenského vlivu, což bylo nepochybně záměrem císaře a patriarchy, kteří misii vyslali, ale kulturní dílo jejích vůdčích postav, bratří Konstantina-Cyrila a Metoděje — vynalezení slovanské abecedy, vytvoření slovanského písemnictví a zavedení slovanského jazyka v liturgii — vytvořilo nejúčinnější prostředek k prosazování byzantského vlivu mezi slovanskými národy. Z Moravy byli sice Metodějovi řečtí i slovanští žáci záhy po jeho smrti vyhnáni a český stát se pak po celý středověk vyvíjel už v duchovní sféře latinského Západu, ale kulturní odkaz cyrilometodějské misie byl převzat jižními a východními Slovany. Slovanské písemnictví se stalo základní osou jejich kulturního vývoje, pro nějž byla charakteristická recepce byzantských kulturních a duchovních hodnot.

Byzanc ovšem nespírně přispěla i k rozvoji západní latinské vzdělanosti a kultury, zejména tím, že západnímu světu zprostředkovala a předala díla antické literatury, která tam byla od konce starověku ztracena a zapomenuta. Jestliže se středověcí latinští vzdělanci seznámili s Aristotelovou filozofií, která představovala tak

významný impuls při vzniku scholastiky, především arabským prostřednictvím, pak Platónovy spisy a celá tradice řeckého novoplatonismu, zejména v jeho christianizované podobě, se na Západ dostaly z Byzance. Vznik italského humanismu by byl nemyslitelný, kdyby četní řečtí učenci, kteří už od poloviny 14. století přicházeli z různých důvodů jako emigranti do Itálie, tam s sebou nebyli přinesli desítky a stovky rukopisů řeckých literárních děl — počínaje Homérovými básněmi přes díla řeckých tragiků až po spisy helénistických autorů — a kdyby tam nebyli zavedli filologické metody, které se v Byzanci rozvíjely už od 9. století, ale s nimiž se západní intelektuálové seznámili až díky jim. Vznik italské renesance, která zahájila novou epochu rozvoje evropské kultury, byl jev velmi složitý, vyrůstající především z místních sociálních a kulturních podmínek, ale oplodňující dotyk řecké vzdělanosti zprostředkovatelný byzantskými emigranty už dlouho před pádem Konstantinopole do moci Turků v něm sehrál nikoli zanedbatelnou roli.

Zcela životní důležitost pak měly tradice byzantské kultury a byzantské státní myšlenky pro udržení řeckého národa jako etnické a kulturní pospolitosti v dlouhém období turecké nadvlády. Zatímco západní evropští vzdělanci se od doby romantismu zaměřovali především k antickému starověku a soustřeďovali na studium a objevení klasické řecké kultury, novodobá řecká společnost se ve svém zápase o dosažení národní nezávislosti inspirovala především velikostí byzantské říše a čerpala z jejího duchovního odkazu.

Východořímské impérium

Počátek byzantských dějin bývá zpravidla spojován se založením Konstantinopole – města, jež po plných jedenácti století mělo být hlavním městem římské říše a nejskvělejším urbanistickým celkem středověké Evropy vůbec. Císař Konstantin je založil jako svou novou rezidenci 8. listopadu 324 a stavba pokračovala tak rychle, že už 11. května 330 mohl město slavnostně vysvětit. Konstantinopol nebyla ovšem založena na zelené půdě. Císař si jako místo pro svou novou rezidenci vybral starobyrou řeckou osadu Byzantion, která tehdy měla za sebou už tisíciletou slavnou historii. V polovině 7. století př. n. l. ji založili kolonisté z řecké Megary a po celou dobu klasické i helénistické epochy patřila k předním řeckým obcím. Až za římské nadvlády její význam poněkud klesl a na začátku 3. století n. l. ji císař Septimius Severus dal zbořit v odvetu za to, že se přidala na stranu jeho odpůrců. Přesto bylo Byzantion brzy zase obnoveno a v době, kdy si je Konstantin vybral za svou příští rezidenci, bylo už opět kvetoucím městem. Byl to však jen nepatrný odlesk jeho budoucí velikosti a slávy.

Konstantinova volba místa byla skutečně jedinečná. Zeměpisná poloha z něho vytvářela přirozenou pevnost. Ze tří stran bylo město chráněno vodou – na jihu Marmarským mořem (ve starověku zvaným Propontis), z východu bosporskou úžinou a na severu širokým a hlubokým zálivem nazývaným Zlatý roh. Jen z jediné, západní strany bylo tedy přístupné – a napadnutelné – po souši. Zde je však chránily mohutné hradby, které z něj činily obrovskou pevnost a o něž se po staletí rozbíjely útoky nejrůznějších nepřátel.

Město mělo vynikající strategickou polohu. Ležící na nejužším místě Bosporu, kde se Evropa téměř dotýká Asie, tvořilo přirozený střed říše: k západní, germánské hranici z něj bylo téměř stejně tak daleko jako k hranici východní, kde říše sousedila s Persií; bylo z něj možno stejně snadno dosáhnout dunajské hranice na severu jako afrického pobřeží dole na jihu. Bylo tedy ideálním administrativním a vojensko-strategickým centrem. Neméně význam mělo však i jako křižovatka obchodních cest, ať už to byly cesty pozemní, spojující Podunají s oblastmi na Eufratu a se Sýrií, anebo cesty námořní, spojující Černé moře s Egejským, odkud vedly dále do Egypta, severní Afriky, do Itálie či ještě dále na západ do Španělska až k Herakleovým sloupům, jak byl tehdy nazýván Gibraltar.

V očích současníků nepředstavovalo založení Konstantinopole nic nového či mimořádného. Řím sice zůstával podle jména i nadále hlavním městem římské říše,

ale už od konce 3. století si jednotliví císaři podle bezprostředních potřeb volili za svá sídla města výhodněji situovaná (Milán, Trevír, Soluň či maloasijskou Nikomedeiu). Bylo ovšem příznačné, že k přebudování starého Byzantia v Konstantinopol přistoupil Konstantin krátce poté, co v září 324 porazil svého spolucísaře Licinia a soustředil tak vládu nad celou římskou říší ve svých rukou.

Na rozdíl od ostatních dřívějších císařských rezidencí byla Konstantinopol zřejmě budována se záměrem, že se stane druhým hlavním městem říše, i když k realizaci této myšlenky došlo teprve postupně v delším časovém období. Zřejmě už od začátku se pro ni používalo také názvu *Nea Rome* (Nový Řím), i když v pramenech je tento název poprvé doložen až roku 381, a tento výraz nepochybně vyjadřoval jasný politický program.

Konstantinopol se starému hlavnímu městu v leckterém ohledu podobala. Podobně jako Řím se i ona např. rozkládala na sedmi pahorcích, podle vzoru Říma byla i administrativně uspořádána. Město bylo rozděleno do 14 okresů a byly v něm zavedeny přiděly chleba zdarma pro chudší vrstvy rychle vzrůstajícího obyvatelstva. Císař záměrně dbal o to, aby svému novému sídelnímu městu dodal lesku a velkoleposti. A tak stejně jako tam dal svázet umělecká díla (sochy, sloupy a jiné vzácné a hlavně starobylé předměty) z celého Řecka i dalších východních provincií, tak se snažil dodat mu na významu i tím, že do něho různými dary a výhodami lákal k přesídlení příslušníky předních aristokratických rodin. Ti měli zvýšit prestiž senátu, který byl v Konstantinopoli podle římského vzoru také ustaven. A podobně jako Řím byla i Konstantinopol vyňata z administrativní struktury říše a v jejím čele stál zvláštní úředník *praefectus urbi* (řecky *eparchos*), jenž se řadil k nejvýznamnějším hodnostářům říše. V jednom ohledu se však Konstantinopol od Říma podstatně lišila. Nové hlavní město bylo programově založeno jako město křesťanské a tato skutečnost byla přímo symbolickým vyjádřením nového rázu římského císařství.

Založení nového hlavního města bylo pro Konstantina jen součástí jeho široce pojatého plánu celkové administrativní reformy říše, již se projevil jako důsledný pokračovatel a dovršitel reformního úsilí svého předchůdce Diokleciána. Jejím cílem bylo překonat všestrannou hlubokou krizi, kterou římská společnost prodělávala ve 3. století, a postavit římskou říši na nové společenské a hospodářské základy.

Krise římské společnosti ve 3. století

Římská říše zahrnovala celé Středomoří se všemi oblastmi, které k němu přiléhaly – od Mezopotámie a Sýrie na východě až po dnešní Francii, Španělsko a Británii na západě, na severu tvořily její hranice Dunaj a Rýn, na jihu ovládla veškeré africké pobřeží až po neprostupnou poušť. Mohla se tedy považovat za říši světovou a činit si nárok na vládu nad veškerým okrskem zemským (*oikumene*).

A přesto v ní během 3. století postupně mizel pocit bezpečí a jistoty a říše se stále více a více musela bránit tlaku zvnějšku. Západní provincie byly vystaveny neustálému náporu germánských kmenů, na Balkánský poloostrov dotírali iráňští Sarmaté. Vůbec největší nepřítel vyvstal Římanům začátkem 3. století na východě v obnovené říši perské, jejíž vládci z rodu Sasánovců si vzali za cíl obnovit starou achaimenovskou říši v jejím někdejší rozsahu, a tedy i uplatnit perskou nadvládu nad celou Asií. Vystoupili tak jako největší konkurenti římských císařů v úsilí o světovládu. Římané museli s novoperskou říší svádět tvrdé boje, v nichž zdaleka ne vždy měli převahu, jak názorně prokázala porážka římského vojska roku 260, kdy do perského zajetí upadl sám císař Valerianus.

Trvalé války jen zvýšily význam vojska v římském státě. To se stalo hlavní, téměř výlučnou oporou císařské moci, ale zároveň i jejich největším nebezpečím. Půl století mezi lety 235–284 bývá označováno jako období vojenské anarchie. Na císařském trůnu se vystřídalo přes třicet císařů a uzurpátorů, vesměs provolaných vojenskými legiemi anebo elitní gardou praetorianů. Vláda těchto císařů, téměř ve všech případech velmi krátká, plně závisela na vojenské zvuči a téměř všichni z nich zahynuli násilnou smrtí. Říše žila v období permanentní občanské války a její jednota byla v důsledku četných uzurpací narušena. Jak na západě, tak na východě docházelo k pokusům odtrhnout od říše rozsáhlá území a vytvořit v nich nezávislá království. Snad nejpozoruhodnější z nich bylo pouštní království palmyrské královny Zenobie (266–273), která na čas získala pod svou vládou velkou část východních provincií říše.

Neustálé války s nepřítelem i vnitřní nepokoje těžce dolehly na hospodářský stav říše. Potřeba vydržovat velké armády i udržovat si přízeň vojáků štedrými dary zvyšovala nároky na poplatníky a vedla k trvalému růstu daní i k četným mimořádným rekvizicím. A zatímco se finanční tlak na obyvatelstvo soustavně zvyšoval, zemědělská i řemeslná výroba, aspoň v některých částech říše, upadala. Rozsáhlé oblasti byly zpustošeny jak nepřátelskými vpády, tak římskými legiemi, které si často na říšském území nepočínaly o nic lépe než nepřítel. Celá města, jako např. Byzantion, byla zničena nebo vypleněna, obchodní cesty přerušeny. Obyvatelé postižených oblastí, neschopní dostát požadavkům států, utíkali leckdy z půdy, rozsáhlé pozemky zůstávaly ležet ladem, celkový počet obyvatelstva – opět podle jednotlivých oblastí říše různě – značně poklesl.

Při řešení hospodářských potíží si císaři neváhali pomáhat soustavným zhoršováním měny. Obsah stříbra v mincích prudce klesal a tím se snižovala jejich hodnota. Koncem 3. století nečinila hodnota stříbrných mincí už ani třetinu toho, co na začátku císařské doby. Lidé odmítali stříbrné mince přijímat a naopak se projevovale výrazná tendence tezaurovat drahé kovy. Jejich nedostatek v peněžním oběhu se přirozeně odrazil na celkovém stavu hospodářství, které postupně stále více nabývalo naturálního charakteru. Velká část daní byla vybírána ve zboží, zejména v obilí, a stejně tak zase v naturálních byly vypláceny, alespoň zčásti, platy státních úředníků a vojenský žold.

Celková krize se projevila i ve sféře společenské a kulturní. Velké sociální proměny vedly k podstatným změnám v společenské mentalitě. Ediktem císaře Caracally z roku 212 bylo téměř všem svobodným obyvatelům říše uděleno římské občanství. Někdejší rozdělení na privilegované římské občany a bezprávné provincially tím bylo odstraněno. Výsledkem však nebyl společenský vzestup méně privilegovaných společenských vrstev, ale naprosté znehodnocení pojmu občanství. Všichni obyvatelé říše se ve skutečnosti stali stejně bezprávnými před absolutní mocí císaře a tato skutečnost našla výraz i v právní terminologii. Bylo příznačné, že v císařských zákonech a výnosech byl termín *cives* (občané) postupně nahrazován výrazem *subiecti* (poddaní).

Pod tlakem vnějších nárazů i vnitřní anarchie se někdejší jistoty a ideové hodnoty rychle rozpadaly. Ve společném vědomí převládal pocit nespokojenosti, nejistoty a bezvýchodnosti. Stará víra v olympská božstva, jež během doby splynula s bohy římského státu, pozbyla přesvědčivosti. A zatímco se oficiální ideologie upínala především ke kultu císařů, který se stal projevem občanské poslušnosti a symbolem říšské jednoty, v myšlení různých vrstev společnosti se stále více prosazovaly různé východní kulty a náboženské proudy založené na mysteriích. Naděje lidí se stále více upíraly k transcendentnu. Na rozdíl od tradičního polyteismu byla tato náboženství, jako např. kult „nepřemožitelného slunce“ (*sol invictus*) či mithraismus (kult perského původu) více či méně monoteistická, založená na božím zjevení a slibující svým vyznavačům vykoupení a spásu. Křesťanství, které se začalo v římské říši výrazněji prosazovat až během 3. století, bylo v podstatě jen jedním z těchto duchovních směrů, typických pro měnící se společenskou mentalitu v římské říši v době všestranné krize. Svou výlučností a netolerancí a zejména svým nekompromisním postojem k oficiální ideologii se však od ostatních náboženství odlišovalo a vyvolávalo u většiny ostatní společnosti odpor, který za určitých okolností vyústil v pověstná „pronásledování křesťanů“.

Diokleciánova tetrarchie

Když 20. listopadu 284 povolaly legie tábořící u maloasijské Nikomedeie velitele císařské gardy C. Valeria Aurelia Diocletiana císařem, mohlo se současníkům zdát, že jde jen o další výměnu osoby na císařském trůně, jakých byly v uplynulých desetiletích celé desítky. Jeho předchůdce Numerianus zahynul za nejasných okolností při návratu z války proti Persii a Dioklecián si pospíšil, aby okamžitě odstranil mocného prefekta Apera, který rozhodoval o osudu předešlých císařů. V západních provinciích měl skutečnou moc císař Carus a teprve jeho zavraždění na jaře následujícího roku učinilo Diokleciána nesporným vládcem celé říše.

Dědictví, jehož se mu dostalo, nebylo nijak záviděníhodné. Říše byla ve stavu vnitřního rozkladu, nespokojené obyvatelstvo se bouřilo. Nejhorší situace byla v Galii, kde nepokoje a místní bouře přerostly v rozsáhlé povstání vykořisťovaného

venkovského obyvatelstva, které ovládlo velkou část země. Proti těmto Bagaudům, jak se povstalci nazývali (původně keltské slovo, které znamenalo „bojovníci“), musel Dioklecián vyslat celé vojsko, v jehož čelo postavil svého oddaného přítele Maximiana. Tomu se zde sice podařilo hnutí Bagaudů potlačit, ale hned nato musel v Galii čelit povstání vojenského velitele Carausia, který se tam udržel u moci plných šest let. Následovala povstání další – v Egyptě, v Británii, vzbouřily se berberské kmeny v severní Africe, Dioklecián musel bojovat proti germánským kmenům na Dunaji, proti Sarmatům a Gótům na Balkáně, a zejména pak na východní hranici proti Peršanům.

Byly to úkoly převyšující možnosti jednoho muže. Už roku 286 Dioklecián jmenoval Maximiana svým spoluvládarem. Oba si měli být rovni, což bylo vyjádřeno tím, že oba měli titul *augustus* a oba měli spravovat říši společně: Maximianovi byla svěřena správa západních provincií, zatímco Dioklecián si ponechal východní část říše. A dělbu moci dovršil Dioklecián ještě tím, že roku 293 jmenoval dva mladší spolucísaře s titulem *caesar*, kteří měli svým starším, nadřízeným kolegům pomáhat a později se stát jejich nástupci. Na západě byl jako Maximianův *caesar* jmenován Constantius Chlorus, jemuž byla svěřena správa Galie a Británie, kdežto Diokleciánovým pomocníkem se stal Galerius, schopný, ale nevzdělaný voják nízkého původu. Bylo příznačné, že všichni vládcové byli nízkého původu a domohli se svého postavení díky svým vojenským schopnostem. Vznikl tak dosti složitý vládní systém nazývaný *tetrarchie* (čtyřvládí), který však po celou dobu svého trvání díky síle Diokleciánovy osobnosti bezvadně fungoval. Dioklecián ve snaze předejít zápasům o moc stanovil přesný nástupnický řád. Vláda císařů měla být omezena na dobu dvaceti let. Potom měli dobrovolně abdikovat a na jejich místa měli jako *augusti* – skuteční císaři – nastoupit dosavadní *caesari*, kteří si zase měli vybrat své pomocníky a budoucí nástupce. Výběr se měl řídit podle vojenských a vládních schopností kandidátů: rodinné zřetele měly být zcela vyloučeny.

Bylo svědectvím Diokleciánovy velikosti, že nejenom dokázal po dlouhém období krátkodobých vlád a vzdor četným vzpourám a pokusů o uzurpaci udržet plných dvacet let vládu ve svých rukou, ale že se jí potom v souladu s vlastním ustanovením dokázal i dobrovolně vzdát. 1. května 305 při slavnostním obřadu v téže Nikomedei, kde byl před více než dvaceti lety povolán císařem a která mu sloužila jako sídelní město, sňal císařský diadém a odevzdal vládu Galeriovi, který si pak za svého *caesara* vybral Maximiana Daia. Totéž ve stejný den učinil v Miláně i Maximianus, i když jen na Diokleciánův nátlak a značně proti své vůli. Císařem Západu se stal Constantius Chlorus a jeho *caesarem* Valerius Severus. Dioklecián se uchýlil do Dalmácie, odkud pocházel a kde si v době své vlády dal blízko rodného města Salony vybudovat obrovský palác (v dnešním Splitu); je dokladem grandióznosti této stavby, že se na její rozloze ve středověku směstnalo celé město.

System tetrarchie byl příliš umělý, než aby se mohl stát trvalou institucí. Skutečně se narušil hned poté, co jeho tvůrce odešel z politické scény, a záhy nato se zcela

rozpadl. Složitý nástupnický řád zcela přehlížející princip pokrevnosti, který měl zamezit sporům o trůn, se naopak stal podnětem k vleklým a trvalým občanským válkám. Už roku 306 zemřel nečekaně Constantius Chlorus a jeho vojsko bez ohledu na stanovený nástupnický řád a bez souhlasu ostatních císařů povolalo za jeho nástupce jeho syna Konstantina. Jen o něco později došlo v Římě k povstání nespokojeného obyvatelstva a praetoriánská garda, jež kdysi byla zvyklá dosazovat podle vlastní vůle císaře a jež nyní měla být na základě Galeriova rozhodnutí zrušena, povolala císařem Maximianova syna Maxentia. Když se k němu přidal jeho otec a znovu přijal císařský diadém, byl už Diokleciánův systém vlády zcela v troskách.

Císař Galerius, zcela neschopen situaci řešit, se obrátil na Diokleciána se žádostí, aby se znovu ujal vlády. Ten to sice rozhodně odmítl, ale dal se pohnout alespoň k tomu, že roku 308 svolal do Carnunta na Dunaji (na dnešní rakousko-slovenské hranici) „sněm císařů“, na němž měly být vyřešeny sporné otázky a dohodnuto nové rozdělení moci. Bylo jen přirozené, že tento sněm nakonec neuspěl a naopak rozhodnutí jmenovat císařem Valeria Licinia, který předtím nebyl ani *caesarem*, jen přispělo k roztrpčenosti poškozených soupeřů. Nakonec bylo v říši kolegium čtyř císařů nesoucích titul *augustus*, přičemž si na tento titul činili nárok ještě další dva uzurpátoři. Byl to prozatímní stav, který nakonec po Galeriově smrti roku 311 nezbytně vedl k novým střetnutím mezi jednotlivými soupeři. Rozhodujícím z nich byla válka císaře Konstantina proti Maxentiovi, který ovládal Itálii a od roku 311 i Afriku. V bitvě svedené 28. října 312 poblíž Říma u Mulvijského mostu přes řeku Tiber Konstantin Maxentia porazil a zmocnil se vlády nad západní částí říše. Na začátku následujícího roku se v Miláně setkal s Liciniem, kterého uznal za jediného vládce Východu, a dohodl se s ním o způsobu vlády. Z ostatních císařů zbýval už jen Maximianus Daia, ale když uprostřed příprav na střetnutí s Liciniem zemřel, zdálo se období občanských válek překonáno. Oba spoluvládcové skutečně po několik let spolu vycházeli, ale roku 321 mezi nimi došlo k rozporům, jež se stupňovaly v otevřené nepřátelství. Jeho příčiny neznáme, ale vztah mezi oběma císaři se vyhroutil do té míry, že v létě roku 324 oba proti sobě vytáhli s celými armádami. Konstantin Licinia ve dvou bitvách porazil a čtyřicet let poté, co se Dioklecián zmocnil moci, se římská říše opět ocitla pod vládou jediného panovníka.

Diokleciánovy a Konstantinovy reformy

Těchto čtyřicet let však bylo vyplněno netoliko zápasy o moc, a válkami s vnějšími nepřáteli, ale také – a to mělo rozhodující a trvalý význam – rozsáhlou organizační a reformní činností jak Diokleciána, tak Konstantina. Jejich reformy na sebe těsně navazovaly a ve svém úhrnu představují tak logický a organický celek, že dnes není vždy možné přesně rozlišit, které opatření bylo dílem kterého císaře. V kaž-

dém případě však tyto reformy splnily svůj účel a po dlouhém období politické anarchie, vnitřního rozvratu a hospodářského úpadku vystupuje římská říše na začátku 4. století zase jako mohutný, vnitřně pevně konsolidovaný mocenský útvar, schopný čelit útokům zvenčí a obhájit svůj nárok na světovládu, čímž se ovšem rozuměla vláda nad Středomořím a k němu přilehlými oblastmi.

Reformy, kterými tohoto cíle bylo dosaženo, však znamenaly hlubokou vnitřní proměnu téměř všech státních a společenských institucí a výrazně ovlivnily i další kulturní vývoj římské společnosti. Stát, který se z této reformy vynořil, sice stále nesl jméno římské říše a jeho vládcové se považovali za přímé zástupce řady římských císařů začínajících Augustem, ale svou strukturou i vnější podobou se značně lišil od římské říše doby raného císařství. Byla to despotická absolutní monarchie, v níž veškerá moc byla soustředěna výlučně v rukou císaře, který byl svrchovaným pánem nad všemi svými poddanými. Odtud se ve starší literatuře tato epocha římských dějin nazývá také *dominát* (od latinského *dominus* = pán).

Základní oporou císařské moci bylo i nadále vojsko. Dioklecián, který se sám dostal k moci pomocí armády, však dobře věděl, jak nespolehlivá a případně i nebezpečná může tato opora být. Přistoupil proto záhy k rozsáhlé reorganizaci armády, jejímž cílem bylo stejně tak posílení ochrany hranic říše proti nepříteli, jako snaha zbavit vojsko možnosti svévolně zasahovat do politických záležitostí. Ochrana hranic na severu a na západě sloužil systém hraničních pevností (*castra, castella*) vybudovaných v pravidelných vzdálenostech, zatímco na východě dal Dioklecián vybudovat hustou síť silnic (*strata Diocletiana*), po níž se mohly vojenské oddíly podle potřeby přesunovat. Armáda byla rozdělena na dvě základní složky: byly to jednak pohraniční oddíly (*limitanei*) trvale umístěné v jednotlivých provinciích; jejich příslušníci dostali do užívání zemědělské usedlosti, byli ženatí s místními ženami a žili napolo usedlým způsobem života. Hlavní těžiště vojska však spočívalo ve vybraných mobilních oddílech usídlených v dosahu císařovy rezidence a neustále připravených podle potřeby rychle zasáhnout na kterémkoli místě. Příslušníci těchto elitních oddílů, nazývaní *comitatenses*, se rekrutovali převážně z barbarských (zejména germánských) kmenů a byli to profesionálové, kteří sloužili za bohatý žold a byli zcela oddáni svým velitelům. Zvláštního významu nabyly ve vojsku jízda, ať už to byly lehce ozbrojené, ale rychlé jízdní oddíly, či jízdní těžkooděnci (*katafraktai*), vyzbrojení podle vzoru těžké jízdy perské. I v tom se projevoval vliv vnějšího prostředí, jemuž se římské vojsko muselo přizpůsobit, aby s ním mohlo účinně bojovat. Celkový stav armády v celé říši dosáhl počtu asi 350–400 tisíc mužů, z čehož ovšem větší polovinu tvořily méně kvalitní oddíly hraničních armád. Aby se jistěji předešlo případným pokusům o uzurpaci, bylo vedení nad armádou rozděleno mezi dva vrchní velitele s rovnocenným postavením, kteří byli přítomní u dvora — *magistri equitum et peditum praesentales*, zatímco další *magistri militum* byli pověřeni velením nad vojsky v jednotlivých oblastech říše.

Ještě spolehlivějším prostředkem proti soustředění příliš velké a nekontrolovatelné moci v rukou jedinců bylo však důsledné oddělení armády od státní správy. Tento proces začal ve skutečnosti už v druhé polovině 3. století, ale Diokleciánovou a Konstantinovou reformou byl dovršen a důsledně prosazen.

Správní soustava římské říše

Pozdně římské císařství bylo striktně centralizovaným státem s rozsáhlou, přímo přebujelou byrokratickou správní soustavou, v níž jednotlivé složky měly jasné vymezené pravomoci a pole působnosti a byly hierarchicky organizovány tak, aby příkazy shora byly přesně a účinně přenášeny směrem dolů až na nejnižší úroveň a aby bylo možno činnost každého úředníka stále kontrolovat. Osobní iniciativa a volnost rozhodování byly potlačeny na minimum. Hlavním principem bylo bezpodmínečné vykonávání příkazů vydaných vyššími instancemi a typickým rysem byla stálá nedůvěra v loajalitu poddaných, která s sebou logicky nesla jako průvodní jev podezírání a stálou kontrolu.

Dioklecián hned na začátku své vlády přistoupil k pronikavé reorganizaci regionální správy. Rozsah jednotlivých provincií byl radikálně zmenšen, zato jejich počet téměř zdvojnásoben — z původních 57 na více než sto — a později se jejich počet ještě zvýšil. Správci tak malých provincií nemohli přirozeně představovat větší nebezpečí proti ústřední moci, ale mohli daleko účinněji provádět úkoly, jimiž byli pověřeni. V jejich rukou byla soustředěna pravomoc soudní i finanční, zato velení nad vojenskými oddíly v provincii bylo svěřeno velitelům na civilních správcích zcela nezávislých.

Provincie byly spojovány do větších správních útvarů — *diecezí*, v jejichž čele stáli *vicarii*. Bylo příznačné, že tito *vicarii* stejně jako správci provincií nebyli už většinou vybíráni z nejvyšší společenské vrstvy — z řad senátorů, ale z vrstev nižších, což jen tím více posilovalo jejich závislost na ústřední vládě. Od doby Konstantinovy byla celá říše rozdělena zprvu do tří a později do čtyř velkých správních celků, které se nazývaly *prefektury*. První z nich zahrnovala Galii s Hispanií a Británií, druhá Itálii se severní Afrikou, která představovala zásobnici Říma obilím, třetí — Illyricum — Balkánský poloostrov s dunajskými provinciemi na severu a čtvrtou tvořil celý východ říše včetně Thrákie na evropské straně Bosporu. Jejich správci s titulem *praefecti praetorio* byli v nich skutečnými náměstky císaře s nejvyšší pravomocí správní i soudní, proti jejichž rozhodnutí se už nebylo možno odvolat ani k císaři. Původně to byli náčelníci císařských gard, které však v době vojenské anarchie nabyly takové moci a tak špatné pověsti, že je Konstantin na počátku své vlády rozpustil. Úřad prefektů, kteří se pro svůj blízký styk s císařem stali nejvlivnějšími činiteli v říši, zůstal sice zachován a zřízením prefektur ve skutečnosti ještě nabyly na významu, ale byl zcela zbaven vojenské funkce. Nadále už to byli jen nejvyšší úředníci regionální správy s pravomocí především

finanční a soudní. K jejich povinnostem patřil také dozor na vybírání daní v naturálních a jejich rozdělování vojenským oddílům, péče o státní poštu a pod.

Vedle regionální administrativy s preatoriánskými prefekty v čele existovaly ovšem v říši ještě ústřední úřady soustředěné v bezprostřední blízkosti císaře; odtud vycházely všechny základní příkazy a pokyny a tam se soustřeďovaly jak zprávy, tak i peněžní příjmy z celé říše. Tyto úřady tvořily *comitatus* (doprovod) císaře ve vlastním smyslu slova. Přestože císaři východní části říše měli sídelní město v Konstantinopoli a západní zase v Miláně a později, od konce 4. století, v Ravenně, jejich dvůr byl během čtvrtého století téměř neustále v pohybu. A kamkoli se odebral císař, tam se s ním stěhoval netoliko jeho dvůr, ale i všechny jeho úřady a vše co k nim patřilo, jakkoli to v celku představovalo několik tisíc lidí.

Nejvyšším úředníkem říše byl *magister officiorum* (představený úradů), jehož úkolem bylo dohlížet na chod císařských kanceláří všeho druhu; staral se o císařův pracovní program a tím ve skutečnosti do velké míry rozhodoval o tom, kdo k němu bude vůbec připuštěn. Byl pověřen i dozorem nad oddíly osobní císařovy gardy (*scholae palatinae*) zřízené na místě rozpuštěných praetoriánů. A v neposlední řadě mu byla podřízena i státní pošta (*cursus publicus*), což mu ve skutečnosti zajišťovalo dozor nad vším, co se v říši dělo.

Římská státní pošta se opírala o hustou síť silnic protínající říši všemi směry a spojující jednotlivé oblasti. Na všech hlavních silnicích byly v pravidelných vzdálenostech přepážní stanice sloužící i jako hostince, kde státní poslové mohli vyměnit unavené koně za čerstvé a pokračovat v jízdě. Císařovy příkazy a naopak zase zprávy z provincií se tak mohly dostat na místo určení velice rychle. Císařští poslové (*agentes in rebus*), kteří byli podřízeni právě magistru officiorum, sloužili ovšem netoliko jako kurýři, ale plnili zároveň funkci tajné policie; příznačně byli proto nazýváni *curiosi* (zvědaví). Jejich úkolem bylo dohlížet na to, jakým způsobem vykonávají úředníci všech stupňů svůj úřad, informovat o náladách obyvatelstva a zejména o všech nepokojích a projevech nespokojenosti a pod.

Vedle ústředních orgánů hrál ve správě říše nemenší úlohu vlastní císařův dvůr (*sacrum palatium*), který tvořily stovky různých úředníků, služebníků, příslušníků palácové stráže, duchovních a především císařovi osobní komorníci. K této službě byli vybíráni hlavně eunuši. Tento zvyk byl zaveden zčásti pod orientálním vlivem, ale svůj význam měla i skutečnost, že vykleštění — podobně jako jakékoli tělesné zmrzačení — bylo považováno za překážku pro dosažení císařské moci. Přitom však vykleštění nebylo považováno za nic potupného a četní eunuši se stali vojevůdci a někteří dosedli v průběhu doby i na stolec konstantinopolských patriarchů. Eunuši, kteří se trvale vyskytovali v císařově nejbližším okolí, měli obrovskou moc a první císařův komorník — *praepositus sacri cubiculi* (představený posvátné ložnice), patřil k nejmocnějším osobám říše vůbec.

Nejvyšší a naprosto ničím neomezená moc však spočívala výlučně v rukou císaře. Dostalo se tomu i vnějšího vyjádření insigniemi, ceremoniály a veškerou pompou, které byly na císařském dvoře — do velké míry pod perským vlivem

— zavedeny a jež měly demonstrovat výjimečnost a nadpřirozenou povznešenost císařovy osoby. Vše, co s ní souviselo, se stalo posvátným (*sacrum*). Posvátná byla nejen jeho osoba, ale celý jeho dvůr, jeho ložnice a pod. Posvátné či přímo božské (*divinae*) byly jeho rozkazy a zákony, stejně tak posvátnou byla i jeho rada (*sacrum consistorium*), v níž své výnosy vyhlášoval. Kolem jeho osoby vládlo slavnostní ticho (*silentium*) a pocit zvláštní atmosféry zvyšovala vůně kadidla. Jen císařovi byly vyhrazeny zvláštní úbory a insignie symbolizující moc. Na hlavě nosil perlami ozdobený diadém, na ramenou nachový plášť pošíť zlatem a drahokamy, v ruce držel při slavnostních příležitostech žezlo a zlatý globus znázorňující jeho vládu nad veškerým okrskem zemským. Postupně se vytvořil složitý ceremoniál pojící se ke každému císařovu úkonu. Nedošlo jen o samoučelnou formu. Každý úkon, předepsaný do nejmenších podrobností, měl hluboký symbolický význam. Jeho účelem bylo vyjádřit nadpřirozenost císařské moci a viditelným způsobem ji znázornit před poddanými.

Každý, kdo předstoupil před císařovu osobu, byl povinen padnout před ním na zem. Povznešenost císaře nad jeho okolím byla vyjádřena i tím, že jeho sedadlo bylo vždycky vyvýšeno. Ve veřejných prostorách mu bylo vyhrazeno zvláštní místo, z něhož jako z výšin shlížel na své poddané, ať už to byla jeho osobní lóže na závodisti (*kathisma*) či oddělená tribuna v chrámu, kde jeho stolec, umístěný jakoby pod baldachýnem mezi sloupy, byl zčásti zahalen závoji a činil císaře téměř neviditelným.

Převážná část císařského ceremoniálu se ovšem odehrávala v ústraní císařského paláce, který byl srdcem i mozkem celé říše. Císař žil skryt před veřejností a většina jeho poddaných ho znala jen z podobizny na mincích, které představovaly nejmasovější a také nejúčinnější prostředek císařské propagandy. Na veřejnosti se císař objevoval jen při určitých slavnostních příležitostech a tehdy jeho vystoupení měla spíše ráz náboženského procesí. Byl obklopen početným průvodem vysokých hodnostářů, služebníků a osobní stráží a jakýkoli přímý styk mezi ním a poddanými byl téměř vyloučen. Jednotlivci se k němu mohli přiblížit jen na základě zvláštního dovolení, kdežto shromážděný dav se na něj obracel v předepsaných okamžicích oslavnými nebo blahopřejnými zvoláními (aklamacemi), jejichž znění bylo předem určeno. Naproti tomu císař, který svou záměrnou strnulostí působil dojemem posvátné sochy, sám lid přímo neoslovoval, ale sdělil mu svou vůli a svá rozhodnutí prostřednictvím hlasatelů.

Pozdně antická společnost

Vůči absolutní císařské moci byly všechny složky společnosti ve stavu naproste podřízenosti. Jakkoli byla pozdně antická společnost značně členitá, všichni její příslušníci, ať už stáli na kterémkoli stupni společenského žebříčku, byli vůči císaři jen jeho poddaní. Struktura římské společnosti doznala v době krize značných

změn a Diokleciánovy a Konstantinovy reformy tento vývoj programově dovršily. Klasické rozvrstvení společnosti rané doby císařské na stav senátorský, jezdecký a *plebs* (lid) ztratilo na významu. Vývoj směřoval k stále výraznější sociální polarizaci. Celková pauperizace společnosti se projevovala nejzřetelněji v tom, že chudly a v důsledku toho nejen hospodářsky, ale i politicky ztrácely na významu ty společenské vrstvy, které bylo možno označit jako střední stav a které byly hlavním nositelem hospodářského, společenského i kulturního života římské společnosti císařského období, a to zejména v provinciích.

Sociální polarizace vedla i k tomu, že se vytvářely dvě různě velké společenské vrstvy, naprosto rozlišné majetkovými poměry, společenskou prestiží, ale i právním postavením. Na jedné straně to byla poměrně úzká vrstva bohatých privilegovaných jedinců, která se i oficiálně nazývala *honestiores* (vážení) anebo — zcela příznačně — *potentes* (mocní), k níž patřily zbytky původní senátorské aristokracie, velkostatkáři, příslušníci početné vrstvy vyšších úředníků, část vyšších městských vrstev, tzv. kuriálů, kteří si dokázali uchovat svůj majetek a politický vliv, vyšší klérus a ta část vzdělaných vrstev, jež bychom dnes nazývali „inteligence“, jako profesori, rétoři, advokáti a pod. Proti ní stála obrovská masa prakticky bezprávného obyvatelstva, jež je v pramenech označováno jako *humiliores* (nižší, obyčejní) anebo *tenuiores* (slabí). Tato společenská vrstva nebyla — ostatně podobně jako *honestiores* — ani zdaleka homogenní; tvořily ji chudší městské vrstvy, ať už to byli drobní řemeslníci a obchodníci či příležitostní nádeníci, žebráci nebo prostitutky, námořníci, mniši a nízký klérus vůbec, drobní zemědělci, propuštění otroci apod. Společensky je však spojovalo zařazení do téže právní kategorie, která ve srovnání s vyššími společenskými vrstvami byla prakticky bez práv, ale zato mnohem tížeji pociťovala tvrdost zákona.

Poměry v zemědělství

Převážná většina obyvatelstva římské říše žila na venkově a zemědělství bylo nejrozšířenějším hospodářským odvětvím a zároveň i hlavním zdrojem státních příjmů. Poměry v zemědělství se pozdněantickém období vyznačovaly dvojitou základní tendencí: na jedné straně to byl prudký růst velkostatku a na druhé rozvoj systému, který známe pod názvem kolonát a který představoval zvláštní formu ekonomické a zejména právní závislosti zemědělského obyvatelstva.

Velkostatek byl pro římské zemědělství charakteristický už od dob republiky. Půda byla vždy hlavní formou majetku a římský senátorský stav tvořili vždy velkostatkáři. Vedle nich však existovali i četní drobní vlastníci půdy a nemalá část půdy byla také součástí kolektivního vlastnictví měst. Od počátku 4. století se však začíná utvářet nová vrstva statkářské aristokracie, která se postupně zmocňuje velké části pozemkového vlastnictví. Vedle zbytků starého senátorského stavu pocházeli její příslušníci především z řad nové úřední a vojenské vládnoucí vrstvy,

kteří své statky získali odměnou za služby císaři, ale také — a to ne v malé míře — ne zcela legálními způsoby při vykonávání svých úřadů anebo prostě vahou své moci.

Velkou část zemědělské půdy zaujímaly statky patřící přímo císaři. Jejich základem byly velkostatky, jež římscí císaři zdědili na východě už od helénistických panovníků; jejich rozsah se však v průběhu doby ještě podstatně zvětšil četnými konfiskacemi. A zatímco ve většině provincií byly tyto císařské velkostatky rozptýlené, v některých oblastech říše jako v severní Africe nebo v Malé Asii a zejména v Kappadokii vytvářely rozsáhlé kompaktní domény, jejichž výnos byl soukromým příjmem císaře. Už od začátku 4. století začíná nabývat pozemkové vlastnictví také jiná kolektivní instituce, a to církev. Konstantin Veliký udělil církvi právo nabývat dědictvím, odkazy a dary pozemkový majetek už ediktem vydaným roku 323, a od té doby se její majetek rychle zvětšoval. Tak např. konstantinopolský patriarcha Ioannes Chrysostomos (398–404) pohnul nesmírně bohatou vdovu Olympias k tomu, aby vstoupila do duchovního stavu a darovala všechn svůj majetek církvi. Jenom tím se církev zařadila mezi nejbohatší pozemkové vlastníky v hlavním městě. V 5. století vydal císař Leon I. zákaz zcizovat majetek, který se jednou dostal do rukou církve, což jenom přispělo k stabilitě a rozvoji církevních velkostatkářů jak v okolí hlavního města, tak v provinciích.

S rozvojem velkostatků se stále silněji prosazovala tendence k rozšiřování sociální závislosti venkovského obyvatelstva, pro pozdněantickou společnost typická. Hlavní pracovní silou na těchto velkostatkách nebyli už otroci, jako tomu bylo v době římské republiky nebo za raného císařství. Velkostatkáři sami hospodařili přímo jen na menší části svých pozemků, zatímco ostatní půdu obdělávali tzv. *coloni*. S tímto termínem se v pramenech setkáváme častěji už od 2. století n. l. Původně se jím označovali svobodní nájemci, kteří si od velkostatkářů pronajímali půdu za přesně stanovených právních podmínek na určité období (zpravidla na pět let). Během doby se však tento vztah měnil v trvalý a koloni byli jak ekonomickým tlakem, tak i právními nařízeními nuceni setrvalvat na pronajatých pozemcích a byli v podstatě připoutáni k půdě. Podle původu se sice rozlišovali *coloni liberi* (svobodní) a *glebae adscripti* (připsaní k půdě), ale ve skutečnosti se jejich postavení podstatně nelišilo. Nesměli svobodně opustit obdělávanou půdu a byli povinni odevzdávat pánovi část úrody (většinou třetinu, ale někdy i více) a měli vůči němu i další povinnosti. Už zákonodárství Konstantina Velikého stanoví povinnost navrátit kolona, který by se pokusil utéci ze své půdy, a jasně formuluje odpovědnost jeho pána za splnění všech povinností kolona vůči státní pokladně. Zákony dalších císařů nařízení týkající se kolonů jen dále potvrzovaly a zpříšňovaly. Byla za nimi zřetelná snaha zajistit, aby bylo obděláváno co nejvíce půdy a aby z ní také byly státu řádně odváděny předepsané daně.

Kolonát a velkostatky nebyly ovšem rozšířeny ve všech částech říše stejně. Tento způsob hospodaření převládal zejména v severní Africe a v některých částech Malé Asie stejně jako v Sýrii. Ovšem i v těchto provinciích, zejména v odlehlejších

horských oblastech ve vnitrozemí, se po celé období pozdní antiky setkáváme se svobodnými vesnicemi, v nichž přežívalo staré zvykové právo (*metrokomiai*) a kde hospodařili drobní rolníci na pozemcích, které byly jejich vlastnictvím. A pro některé oblasti říše je naopak právě v tomto období doložen nový rozmach drobných statků. Tak např. na svazích vápencového pohoří v severní Sýrii vznikaly a až do šestého století plně prosperovaly statky drobných a středních rolníků, kteří pěstovali olivové háje a kteří zpracovaný produkt — olivový olej — prodávali do syrských měst, odkud byl i nadále vyvážen. Podmínky v této oblasti byly ovšem značně specifické, přesto však existenci svobodných rolníků a selských občin lze prokázat, byť v nestejně míře, ve všech částech římské říše. Nicméně tendence k rozšiřování velkostatků a k postupnému znevolňování většiny venkovského obyvatelstva byla základním charakteristickým rysem pozdně antické společnosti.

Ústřední vláda měla na dobré organizaci zemědělské výroby velký zájem a věnovala jí neustálou péči, protože jí šlo o pravidelné zásobování armády a městského obyvatelstva a protože zemědělská daň byla hlavním zdrojem státních příjmů. Byla vybírána každoročně (odtud její název *annona*; *annus* = rok), a to v naturáliích. Dioklecián zavedl nový systém jejího určování, který měl zajistit, že podmínky jejího vybírání budou v celé říši jednotné. Tento systém se nazýval *capitatio-iugatio*, čímž bylo vyjádřeno, že byl vybírán jednak podle množství osob na statku pracujících (*caput* = hlava), jednak podle výměry obdělávané půdy (*iugum* = jho, jednotka plošné míry). Velikost daně byla určována nejen podle výměry půdy, ale i podle její kvality, druhu plodin, které se na ní pěstovaly, podle předpokládaného výnosu i množství chovaných domácích zvířat. Odhad byl pravidelně vždy po patnácti letech znovu upravován. Tato časová jednotka, zvaná *indictio*, měla pro současníky takový význam, že se po celý středověk stala hlavní datovací jednotkou. Zavedení tohoto systému znamenalo nepochybně spravedlivější a rovnoměrnější rozdělení daní ve srovnání s předchozím obdobím, kdy se poměry v jednotlivých oblastech říše od sebe značně lišily. V celku se tím však situace zemědělského obyvatelstva nijak neulehčila, protože daňový tlak během doby stále více vzrůstal.

Města

Přestože většina obyvatelstva římské říše žila na venkově a ze zdanění zemědělské výroby čerpala ústřední vláda hlavní zdroj svých příjmů, sociálním organismem, který určoval charakter římské společnosti a na němž byla založena její organizační i kulturní struktura, byla města. Římská říše byla ve skutečnosti obrovským souborem měst, která byla sice začleněna do organizační soustavy státní administrativy, ale přitom ve vnitřních záležitostech byla do značné míry samostatná. Každé město bylo centrem k němu přiléhajícího území, které patřilo pod jeho správu. Hustota měst byla v jednotlivých oblastech říše různá, v celku však platilo, že s výjimkou Egypta jich ve východní polovině bylo mnohem více než na západě.

Celkem jich tam bylo přes devět set, samozřejmě ovšem různé velikosti a rozdílného významu. Vedle vyslovených velkoměst, jakými vedle nově založené Konstantinopole byla Antiochie v Sýrii či Alexandrie v Egyptě, jejichž obyvatelstvo čítalo dvě stě až čtyři sta tisíc lidí, je tvořilo i velké množství zcela malých měst, v nichž žilo jen několik tisíc a někdy i jen několik set obyvatel. Některá města byla důležitými výrobními středisky a jejich výrobky byly prodávány po celé říši a někdy byly i vyváženy; význam jiných zvyšovala jejich úloha obchodních center, ať už to byly přístavy jako Thessalonike (Soluň), Efesos apod. či křižovatky cest ve vnitrozemí. Jiná města měla naproti tomu do značné míry agrární charakter, přesto však, stejně jako jejich velcí sousedi, to byla správní a společenská střediska k nim patřících teritorií (rovněž se značně různících svým rozsahem), v nichž sídlili místní velkostatkáři, vládní úředníci, biskup se svým duchovenstvem, zpravidla i právníci, učitelé apod.

Hlavním správním orgánem města byla městská rada (*curia*) sdružující představitele předních rodin, které měly určitý majetek, jehož minimální výše byla určena. Ti se nazývali *curiales* (případně *decuriones*) a z nich byli voleni přední městští úředníci. Lidové shromáždění, které v klasických dobách bylo základem politického života města, ztratilo během římského císařství, jenž nikdy nepřálo demokraciím, zcela na významu a prakticky zmizelo. Městští úředníci se starali o běžné záležitosti města, ale zároveň vykonávali také základní funkce státní správy: byli zodpovědní za vybírání a včasné odevzdání daní státu, prováděli odvody mladých mužů do vojska, pečovali o údržbu silnic, mostů, stanic státní pošty apod. a zajišťovali nucený výkup nezbytných potřeb pro armádu. Stát postupně stále více dohlížel na to, aby kuriálové vykonávali řádně své úřady a především plnili své povinnosti vůči státu. Tak v každém městě byli ustanoveni zvláštní *exactores civitatis*, kteří dohlíželi na vybírání daní. Císařové Valentinianus I. a Valens ustanovili zvláštní úředníky zvané *defensores civitatis*, kteří měli ochraňovat chudé před případnou zvlí mocných a poskytovat jim zdarma právní radu a pomoc.

Od kuriálů se samozřejmě také očekávalo, že budou na své náklady pečovat o potřeby města, udržovat jeho veřejné budovy a případně je rozmnoží dalšími okázalými stavbami, že se budou starat o hry v cirku či v divadle, o veřejný ceremoniál při oficiálních příležitostech a svátcích a případně pomohou městu a spoluobčanům v době přírodních či vojenských pohrom, neúrody, moru apod. Vykonávání úřadů bylo proto vždy velmi nákladné. V dobách prosperity říše v 1. a 2. století se vždy našla řada kandidátů usilujících o zvolení do městských úřadů kvůli veliké prestiži, jež byla s jejich výkonem spojena. V dobách krize se však tyto úřady stávaly těžkým břemenem, jež nejednou hrozilo kuriálů přímo ožebračit. A snaha vyhybat se povinností s příslušností do kurie spojeným pokračovala namnoze i ve 4. a 5. století, kdy se už hospodářské i sociální poměry stabilizovaly. Příkladem může být jedno z nejbohatších měst východu — Antiochie. Za Diokleciánovy vlády jeho kurie čítala šest set příslušníků, o sto let později si řečník Libanios stěžoval, že v ní zbylo už jen šedesát kuriálů. To ovšem jistě neznamenalo,

že ve všech případech šlo o zchudnutí dříve zámožných občanů. Spíš docházelo k majetkové a sociální polarizaci a bohatí kuriálové hledali způsob, jak se svých povinností zbavit. Mnozí velkostatkáři se uchýlovali na statky mimo město. Příznačná byla snaha stát se členem senátu v hlavním městě, což nejen znamenalo obrovský vzestup na společenském žebříčku, ale zároveň i umožňovalo uniknout závazkům ve svém rodišti. Velkou přitažlivost měla i církev, protože zastávání kněžského či dokonce biskupského úřadu rovněž zbavovalo povinností vyplývajících z příslušnosti ke stavu kuriálů. Už v průběhu 4. století vydávají proto jednotliví císaři edikty, jejichž cílem bylo zamezit úniku kuriálů z kurií. Tak roku 361 Constantius II. nařídil vykázat ze senátu všechny bývalé kuriály, kteří nedostali svým závazkům vůči městům, z nichž pocházeli. Pozdější císaři tato ustanovení sice zmírnili, přesto však byla stanovena podmínka, že jeden příslušník rodiny musí vždy v kurii svého města zůstat a vykonávat z toho vyplývající povinnosti a nést příslušná finanční břemena. Tak např. jestliže se kuriál chtěl dát vysvětit knězem, směl tak učinit jenom v tom případě, že jeho syn převzal jeho místo v radě. Příslušnost k městské kurii se tak stávala dědičnou povinností, jedním z „břemen“ (*munera*), jimiž poddaní byli povinni vůči státu.

Dědičnou povinností se stávalo nejen členství v městských kuriích, ale i výkon různých povolání a řemesel. Řemeslníci a obchodníci se v římských městech organizovali v sdruženích zvaných *collegia* či *corporationes*, jejichž původním účelem bylo prosazování stavovských i hospodářských zájmů jejich členů a organizace jejich účasti na veřejném životě obce. Pozdněřímský stát začal postupně některých těchto korporací využívat k zajištění výroby a služeb nezbytných pro potřebu státu. Týkalo se to zejména korporací, které zajišťovaly zásobování obyvatelstva, jako byli pekaři nebo řezníci či lodní dopravci obrovských nákladů obilí, které byly pravidelně přepravovány z Afriky do Itálie a na východě z Egypta do Konstantinopole pro zásobování obou hlavních měst, ale i dalších obcí. Pod přímý státní dozor byla postavena *collegia* vyrábějící zbraně a jiné potřeby pro armádu. Vládou pověřeni úředníci dohlíželi, aby tato *kollegia* pravidelně odevzdávala požadované množství výrobků v žádoucí kvalitě. Členové těchto korporací nesměli svého povolání zanechat, leda že by, a to jen s oficiálním povolením, za sebe jako náhradu našli kvalifikované odborníky, kteří by v plném rozsahu převzali jejich povinnosti. Členství v těchto kolegiích bylo dědičné a nejstarší synové museli pokračovat v řemesle svých otců. Záruku za plnění požadovaných povinností neslo vždy celé *collegium*, které bylo kolektivně zodpovědno za to, že požadavky státu budou řádně splněny.

Tento státní dirigismus měl však jen omezený rozsah; zásahy vlády postihovaly jen tu část hospodářské činnosti, která byla pro chod státu a obstarávání potřeb jeho byrokracie a především armády nezbytná. Jinak však jak řemeslná výroba, tak obchodní podnikání zůstávalo v oblasti soukromé iniciativy a vzdor různému krizovému kolísání způsobenému namnoze politickými událostmi městský život jevil od 4. století spíše známky nového hospodářského rozmachu. Jednou z jeho

příčin byla i mincovní reforma Konstantina Velikého, která postavila hospodářství římské říše na nové finanční základy.

O první hospodářské reformy se pokusil už císař Dioklecián, který se roku 301 pokusil zastavit trvale stoupající inflaci vydáním dekretu, jímž stanovil závazně nejvyšší ceny všeho zboží (*edictum de pretiis rerum venalium*), což však skončilo naprostým nezdarem. Výsledkem ediktu bylo, že druhy zboží v něm vypočítané zmizely prakticky z trhu a prodávaly se na černo za mnohem vyšší ceny anebo se spíše jen vyměňovaly za jiné nedostatkové zboží. Neúspěšné bylo i jeho úsilí o obnovení hodnoty mincí, když nařídil, jaký mají mít obsah zlata nebo stříbra. Byl to teprve jeho nástupce Konstantin, který dokázal získat dostatek drahých kovů pro ražbu mincí a tím zajistil důsledné uskutečnění své mincovní reformy. Zavedl novou zlatou minci (*solidus*, řecky *nomisma*), jejíž obsah zlata stanovil 1/72 libry (přibližně 4,5 g). Tato mince si udržela svou hodnotu nepřerušeně, vzdor všem politickým i vojenským převratům a krizím, až do 11. století a stala se základem hospodářské síly Byzance i jejího zahraničního obchodu. Konstantin stanovil rovněž, v jakém poměru má být hodnota zlata k hodnotě stříbra (1 : 24) a v pevném vztahu k nim byla nadále i v každodenním životě užívána těžká měděná mince nazývaná *folles* (= měšec). Tato reforma se skutečně osvědčila a zůstala trvalým základem hospodářského života v Byzanci. Díky jí došlo k novému rozmachu peněžního hospodářství zejména v městech, což se projevilo i tím, že na rozdíl od zemědělské *annony* placené převážně v naturálních daň z řemeslné či obchodní činnosti, kterou muselo platit městské obyvatelstvo, byla vybírána v penězích (odtud její řecký název *chrysargyron* = daň placená ve zlatě a stříbre). Na rozdíl od zemědělské daně vybírané každoročně byla placena jen jednou za pět let (proto latinsky *collatio lustralis*; *lustrum* = pětileté období).

Křesťanství se stává hlavním náboženstvím

Diokleciánovy a Konstantinovy reformy sice vnášely do římské státní správy a společenské i hospodářské struktury četné nové prvky, přesto však byly v podstatě pokračováním a vyvrcholením dosavadního vývoje; jejich záměrem a cílem byla obnova římské říše v její někdejší síle a velikosti. V jednom ohledu však Konstantinova vláda znamenala naprostý rozchod s minulostí a začátek nového duchovního a kulturního utváření celé další historické epochy. Tímto převratným činem bylo jeho rozhodnutí uznat křesťanství za povolené náboženství říše.

Za Diokleciána došlo ještě k poslednímu velkému pronásledování křesťanů. Během třetího století se křesťanská církev už značně integrovala do římské společnosti a její původní odpor proti římskému státu a společnosti vůbec, pro některé složky raného křesťanství tak příznačný, z ní už do velké míry vymizel; nesmlouvavý odpor křesťanů proti oficiálnímu státnímu náboženství a zejména pak proti kultu císaře, který v podstatě představoval veřejný projev loajality a věrnosti

občanů vůči římskému státu, je však činil podezřelými a byl v rozporu s Diokleciánovým úsilím o prosazení císařského absolutismu a naprosté podřízenosti všech poddaných i v ideové sféře. Když roku 303 vznikl v císařském paláci v Nikomedii za záhadných okolností prudký požár, byl v něm spatřován pokus křesťanů o atentát na císařovu osobu a to dalo podnět k vyhlášení nových opatření proti nim. Diokleciánovo pronásledování předčilo intenzitou i rozsahem všechna pronásledování předcházející, přesto se však ukázalo být zcela neúčinným. Křesťané sice v této době tvořili jen malou část římské společnosti, snad asi jen jednu desetinu všeho obyvatelstva, zato však už pronikli do všech společenských vrstev a pronásledování ve skutečnosti nejvíce postihlo jen ty, kteří zastávali některé úřady, vojáky apod. Jejich nezlomnost a odhodlanost obětovat třeba i životy dodala křesťanské církvi nesmírně na prestiži a ta nakonec z pronásledování vyšla vnitřně upevněna a početně posílena.

Jednotliví tetrarchové také prováděli příkazy o pronásledování s rozdílnou horlivostí. Constantius Chlorus je například vykonával jen velmi formálně, kdežto Galerius na východě, kde křesťanství bylo také rozšířeno nejvíce, se projevil jako urputný pronásledovatel. Ale právě on musel na konec uznat neúspěch všech snah křesťany potlačit a krátce před svou smrtí roku 311 vydal edikt, kterým přikázal křesťanství tolerovat za předpokladu, že jeho vyznavači budou po svém způsobu prosit svého boha o blaho římského státu.

Pro další vývoj bylo však rozhodující, zda se křesťanství stane jen jednou z mnoha povolených náboženských sekt nebo zda je císař přijme za své vlastní náboženství a bude je prosazovat. A tento krok učinil Konstantin, když před rozhodující bitvou s Maxentiem svedenou roku 312 u Mulvijského mostu nedaleko Říma poručil svým vojákům, aby šli do boje s Kristovým monogramem na štítě. V lednu následujícího roku pak společně se svým spolucísařem Liciniem vydal na poradě v Miláně edikt, kterým bylo křesťanství povoleno v celé říši. Tento proslulý „milánský edikt“ byl v podstatě jen obměněnou verzí už dříve vydaného ediktu Galeriova. Křesťané v něm byli prohlášeni za povolenou sektu, která smí uctívat svého boha po vlastním způsobu; navíc jim bylo přiznáno právo na vlastní majetek, a to i pokud jim byl dříve zabaven. Přesto však vydání tohoto ediktu znamenalo rozhodující převrat ve vývoji římské společnosti a způsobilo během poměrně krátké doby její naprostou duchovní proměnu.

O příčinách Konstantinova obratu ke křesťanství byly vysloveny nejrůznější názory. Podle jeho současného křesťanského životopisce bylo důsledkem zázračného zjevení, které Konstantin spatřil v noci před bitvou s Maxentiem, a někteří historici nepochybně o opravdovosti jeho vnitřního obratu; pro jiné byl Konstantin jen chladnokrevně uvažující státník, jehož rozhodnutí bylo motivováno čistě politickými hledisky a důvody. Přestože stěží bude kdy možné tuto otázku jednoznačně a přesně zodpovědět, zdá se, že skutečnost byla podstatně složitější. O tom, že Konstantin dokázal existující situaci politicky dobře zhodnotit a činit tomu odpovídající prozíravá rozhodnutí, poskytují dějiny jeho vlády dostatek dokladů. Zdá se

však rovněž, že prošel složitým vnitřním vývojem a že jeho zájem o náboženské otázky byl opravdový. Zprvu inklinoval ke kultu božstva „Nepřemožitelného slunce“, který byl zvláště v armádě značně rozšířen. I po příklonu ke křesťanství se Konstantin zcela nerozešel s některými pohanskými představami, jak dosvědčuje chrám bohyni Tyché (Osudu), který dal vybudovat v Konstantinopoli, přestože ji založil jako město už zcela křesťanské. Duchovní atmosféru tohoto synkretismu, v němž se pojily představy pohanské s křesťanskými a novoplatonskými pojmy vystihuje římská mozaika ze začátku 4. století, na níž je Kristus znázorněn jako sluneční božstvo.

Konstantin sice po dobu své vlády neodložil tradiční pohanský titul římských císařů *pontifex maximus* (nejvyšší velekněz) a sám se dal pokřtít doslova až na smrtelném loži, jen několik hodin před svou smrtí v říjnu roku 337, není však třeba sebeméně pochybovat o tom, že dával křesťanství stále více přednost. Podle milánského ediktu se mělo křesťanství stát jen jedním z povolených a sobě zcela rovnoprávných náboženských vyznání v říši, ve skutečnosti se však díky císařově podpoře během dvou desetiletí stalo nejvlivnější a nejmocnější ideovou silou v římské společnosti a církev se plně integrovala do administrativní soustavy římského státu.

Raná křesťanská církev byla církev biskupská. Její organizace se opírala jednoznačně o města (tam také mělo křesťanství hlavní sociální základnu, protože venkov zůstával dlouho pohanským). Křesťanská obec každého města si volila svého biskupa, který byl nejvyšším duchovním správcem všech věřících jak města, tak k němu patřícímu zemědělskému okolí (*chora*), jež tvořily jeho diecézi. Vedle duchovní správy měl však biskup ještě četné funkce organizační i správní. Původně byli tito biskupové v podstatě zcela samostatní. Během doby se však v návaznosti na administrativní uspořádání vytvářelo tzv. metropolitní zřízení, spočívající v tom, že biskupové každé provincie byli podřízeni metropolitovi, tj. biskupu hlavního města této provincie, který měl rozhodčí pravomoc, za účasti dvou dalších sobě podřízených biskupů světil nové biskupy apod.

Mezi těmito biskupskými sídly se některá těšila větší vážnosti jak pro apoštolskou tradici s nimi spojenou, tak také pro politický význam příslušných měst. Na západě to byl Řím jako hlavní město říše a zároveň místo údajného působení a smrti apoštola Petra, na východě pak velkoměsta Alexandrie v Egyptě a Antiochie v Sýrii. Později, v druhé polovině 4. století, se k nim čistě jen na základě svého mocenského významu přiřadila Konstantinopol a naopak z čistě tradičních důvodů k nim byl počítán i Jeruzalém, jakkoli jeho politický význam byl nulový. Těmito pěti patriarchátům, jak byla tato sídla nazývána, byla v církvi přiznávána přednost. Žádný z nich však nebyl jiným nadřazen ani neměl nad jiným jurisdikční či věroučnou přednost, přestože římscí biskupové, považující se za nástupce sv. Petra, se už od 4. století snažili prosadit v církvi svůj primát.

Důležitou institucí v církevním životě byly synody, tj. shromáždění biskupů, na nichž se projednávaly praktické otázky správy diecézi, církevní praxe i otázky

věroučné. Takové synody se pravidelně scházely v rámci jednotlivých metropolí, vedle toho však byly podle potřeby svolávány i synody biskupů větších oblastí, aby projednaly závažné otázky, které právě vyvstaly. Právě svolávání a jednání těchto synod představovalo nejvýznamnější snahu o vytváření jednotné praxe v církvi i o formulování zásad toho, co má být považováno za správné a jediné platné učení a jako takové závazné pro celou církev. Závaznou platnost měla především usnesení tzv. ekumenických koncilů, tj. synod, jichž se zúčastnili představitelé křesťanských obcí z celé říše, z nichž první se z podnětu samotného císaře sešel roku 325 v Nikaji.

Biskupové pocházeli většinou z řad římské aristokracie a svým významem se řadili k předním státním úředníkům. Císařové je také za takové považovali a uznávali jejich autoritu. Už roku 321 udělil císař Konstantin církvi právo nabývat majetku a krátce nato byli křesťanští duchovní osvobozeni od povinnosti platit městskou daň (*chrysargyron*); jeho nástupce Constantinus toto privilegium rozšířil i na osvobození od daně z pozemků. Konstantin přiznal biskupům i důležitá postavení ve veřejném životě, které se projevilo např. v uznání jejich pravomoci vystupovat v civilních sporech jako duchovní rozhodčí. Míra autority církve ve veřejném životě byla v jednotlivých městech různá a závisela i na jednotlivých osobnostech. Od biskupů se očekávalo, že budou vystupovat jako mluvčí a ochránci zájmů svých spoluobčanů, a to v případě potřeby i před císařem nebo státními úředníky, a že svou činností doplní, případně i nahradí orgány veřejné správy. Zejména ve věcech charitativní péče převzaly církevní instituce záhy důležitou společenskou funkci.

Zatímco oficiální církevní instituce od samého začátku úzce spolupracovaly a téměř splývaly se státními, utvářel se od začátku 4. století v církvi také jiný proud, který představoval odmítavou reakci na světský život a byl v opozici vůči společnosti, městské civilizaci i veškeré tehdejší kultuře. Bylo to mnišství. Vzniklo původně v Egyptě a za jeho zakladatele lze označit Antonia (zemřel roku 356), který odešel ze společnosti, aby žil jako poustevník v poušti a tam bojoval s pokušením. Tato poustevnická forma mnišství, která do určité míry navazovala na tradice *anachorese* (tj. útěku rolníků ze svých pozemků s cílem vyhnout se plnění povinností vůči státu), v Egyptě dávno zakořeněné, se na východě značně rozšířila. Téměř ve stejné době vzniká rovněž v Egyptě jiný druh mnišského života, jehož zakladatelem byl Pachomios, původně poddůstojník v římském vojsku, který do mnišské askese vnesl prvky kázně a určitý řád. Mniši, kteří se k němu připojili, žili v určité pospolitosti, v *koinobítech* (*koinos* = společný, *bios* = život), a dodržovali určitá pravidla, podíleli se na společném jídle apod. Nicméně společným rysem veškerého mnišského hnutí bylo, že existovalo mimo oficiální církevní organizaci a že svou lhostejností či dokonce uvědomělým negativním postojem představovalo opozici vůči existujícímu společenskému řádu. Byl to proud v podstatě lidový a původně vycházel z venkova a držel se mimo města; teprve koncem 4. století dochází ke vzniku prvních klášterů v oblasti velkých měst. Mniši také představovali nejradikálnější proud v křesťanských zápasech, a to nejen proti pohanům

a jinověrcům, ale i v zápasech jednotlivých proudů uvnitř církve, a zejména alexandrijský patriarchové někdy využívali mnišského fanatismu k potlačování svých protivníků.

Spojení s křesťanskou církví postavilo ovšem římský stát před problém, který z výkladů, co je skutečně pravé křesťanské učení, má uznat za správný, ke kterému z různých, často navzájem nepřátelských stran uvnitř církve se má přiklonit. Křesťanská církev si osobovala nárok na to, že jenom ona je nositelkou a oprávněnou vykladatelkou jediného správného náboženského učení, jehož se jí dostalo zjevením Kristovým, a zavrhovala přitom všechna ostatní náboženství jako falešná a mylná. A jestliže se vyznačovala naprostou nesnášenlivostí vůči jiným náboženstvím, byla stejně netolerantní vůči všem odchylkám od ortodoxie ve vlastním středu. Přitom však v ní od samých začátků trvaly spory a přímo prudké zápasy o správnou formulaci základních článků víry, o to, který názor je pravověrný a který herezí. Epifanos ze Salamin na Kypru, který psal ve 4. století, vypočetl ve svém spise *Panarion* (Lékárnička) už na šedesát různých herezí.

Když bylo křesťanství prohlášeno za povolené náboženství a církev byla uznána za oficiální složku římské společnosti, nabyly tyto spory jen na intenzitě. Čím více se křesťanská církev ztotožňovala s římským státem, tím více nabýval boj o její ideovou jednotu společenského a přímo politického významu. Vývoj k absolutistické formě mocenské struktury našel nezbytně obraz i ve sféře ideologické. Formulace církevního dogmatu postupně splývala s formulováním státní ideologie a ideové spory uvnitř církve se staly součástí zápasů o politickou orientaci říše. Zatímco učení uznané za ortodoxní bylo přijato za oficiální postoj vládní moci, hnutí označená za heretická, zejména pokud nabyla masového charakteru, sloužila namnoze k projevu odporu proti ústřední vládě a stávala se i projevem lokálního či kulturního partikularismu.

Hlavním církevním sporem, který ovládal římskou říši po celé 4. století a který rozštěpil křesťanskou církev na dva nesmiřitelně nepřátelské tábory, v nichž se do určité míry projevil rozpor mezi latinským Západem a řeckým Východem, byl spor o Areiovo učení o božské trojici. Areios, svým svěcením pouhý kněz v egyptské Alexandrii, ale brilantní myslitel a odchovanec tamní proslulé teologické (tzv. katechetické) školy, vystoupil s učáním, že nelze všechny tři osoby božské trojice považovat za rovnocenné a svou podstatou stejné, a že musela být doba, kdy Bůh-Syn ještě nebyl, a že tedy teprve z Boha-Otce vzešel a je mu podřízen. Toto učení, navazující na tradice helénistického filozofického myšlení a v podstatě v souladu s usneseními některých starších křesťanských synod, bylo alexandrijským biskupem Alexandrem roku 318 prohlášeno za kacířské a Areios byl vyobcován z církve. Ten se s tím ale nesmířil a obrátil se na významné představitelé jiných křesťanských obcí na východě, mezi nimiž našel širokou podporu. Naproti tomu církevní představitelé západních provincií a mezi nimi zejména Hosius z Cordoby, hlavní teologický poradce císaře, proti Areiovi a jeho stoupencům ostře vystoupili a během krátké doby byla křesťanská církev, která jen krátce předtím byla uznána za legální instituci, ostře rozštěpena.

Císař Konstantin pocítoval nezbytnost tento rozkol odstranit a prosadit v církvi jednotu názorů. Z Hosiova podnětu svolal v květnu roku 325 do Nikaie velký církevní sněm, jehož se zúčastnilo 220 biskupů. Přestože jenom několik z nich bylo ze západní poloviny říše, byl tento sněm prohlášen za *ekumenický*, tj. reprezentující celou církev. Na císařův nátlak se jeho účastníci vyslovili pro formulaci, že Bůh Syn je s Bohem Otcem stejné podstaty (*consubstantialis*, řecky *homousios*). Velké části východních biskupů se toto znění muselo zdát heretické, ale ustoupili před císařovým nátlakem. Pouze dva, oba rodáci z Libye, odkud pocházel sám Areios, se otevřeně postavili proti usnesení koncilu a byli spolu s ním z církve exkomunikováni.

Vítězství protiariánské strany se však ukázalo jen zdánlivým. Četní východní biskupové a teologové se i vzdor tlaku shora svých názorů nevzdali a rozvíjeli je dále, byť i v poněkud pozměněné, zmírněné podobě. Tito tzv. semiariáni učili, že Kristus je s Bohem Otcem nikoli stejné, ale podobné podstaty (*homoiosios*), a jejich definice, která se od nikajského vyznání formálně lišila jen přidáním jediného písmene, se nadále stala předmětem sporu. Konstantin, který se roku 324 vítězstvím nad svým spolucísařem a soupeřem Liciniem zmocnil vlády i nad východní částí říše a více v ní pobýval, se během doby, zejména pod vlivem biskupů Eusebia z Kaisareie, svého pozdějšího životopisce a tvůrce křesťanské politické teorie římského státu, a Eusebia z Nikomedeie, který se postupně stal Konstantinovým dvorním teologem, k této formulaci posléze rovněž přiklonil. Jeho rozchod s katolickou stranou byl dovršen, když roku 335 Konstantin sesadil nejdůslednějšího a nejrozhodnějšího stoupence nikajského vyznání, alexandrijského patriarchu Athanasia a poslal ho do vyhnanství na západ do Trevíru. V témže roce svolal při příležitosti zasvěcení chrámu Božího hrobu koncil do Jeruzaléma a na něm slavnostně přijal Areia zpět do církve. A když o dva roky později umíral, přijal křest právě z rukou ariánského biskupa Eusebia z Nikomedeie.

Vláda Konstantinových synů a Juliánova pohanská reakce

Konstantin I. panoval plných třináct let jako jediný vládce celé říše, přesto však zamýšlel obnovit po své smrti systém tetrarchie, byť i na rozdíl od systému Diokleciánova na dynastických princepech. O vládu se měli rozdělit jeho tři synové a jeho synovec Dalmatius. Proti tomu se však vzbouřila armáda, která odmítla poslouchat kohokoli jiného než syny Konstantinovy. Došlo ke krvavé řeži, při níž byl Dalmatius zavražděn a s ním i všichni mužští příbuzní zesnulého císaře s výjimkou dvou malých synků jeho nevlastního bratra – Galla a Juliána, kteří strašnému osudu unikli spíše náhodou. Konstantinovi synové byli prohlášeni za císaře s tím, že nejstaršímu Konstantinu II. připadne vláda na západních provinciích, Constantiu II. nad celým východem včetně Thrákie na evropském území a nejmladšímu Constantovi Itálie, severní Afrika a celé Illyricum.

Vztahy mezi bratry nebyly dobré. Konstantinos si jako nejstarší činil nárok na přednostní postavení a když je Constans odmítal uznat, vzal si to za záminku k tažení proti němu. Byl však poražen a zabit a Constans se tak roku 340 stal pánem celého západu. Jednotu říše to však nijak neposílilo. Zatímco Constans se postavil rozhodně na stranu katolické ortodoxie, Constantius II. pokračoval v církevní politice svého otce z posledních let jeho života a podporoval umírněné semiariány, zejména když Eusebios z Nikomedeie nastoupil na trůn konstantinopolských patriarchů. Vzdor tomu, že patřili k různým církevním stranám, oba bratři však stejně horlivě podporovali křesťanství a se stále větší rozhodností vystupovali jak proti pohanům, tak proti židům a jinověrcům.

Už Konstantin Veliký, přestože na začátku své vlády vystupoval vůči pohanům tolerantně, vydal později zákony zakazující oběti pohanským bohům, dal strhnout několik pohanských chrámů a roku 331 zkonfiskoval chrámové statky a poklady. Oba jeho synové v této politice pokračovali. Zákaz pohanských obětí byl znovu a znovu opakován. Pohanské chrámy byly rušeny tak horlivě, že Constans musel vydat nakonec příkaz chránit staré římské chrámy jako historické památky. Duchovenstvo bylo zproštěno osobní daně a statky patřící kostelům byly osvobozeny i od pozemkové daně. Biskupové byli vyňati ze soudní pravomoci světských úřadů a sami dostali právo soudit své duchovní i v trestních případech.

I když nedošlo k žádným velkým válkám s vnějším nepřítelem, obě hranice říše byly neklidné. Zatímco Constantius musel čelit opakujícím se pokusům Peršanů proniknout do římské Mezopotámie, byl Constans zapleten do trvajících bojů s germánskými kmeny na západní hranici. Roku 350 proti němu povstal jeho vojenský velitel Magnus Magnentius a prohlásil se císařem. Constans, opuštěn velkou částí své armády, se pokusil uprchnout do Hispánie, byl však na cestě zavražděn a k Magnentiovi se přidaly vojenské jednotky většiny západních provincií. Zároveň však jeho postavení bylo oslabeno tím, že v Illýrii a v Římě povstali proti němu další uzurpátoři. Constantius toho využil a v září následujícího roku Magnentia, který se marně snažil dosáhnout s ním dohody, v bitvě u Mursy v Dalmácii rozhodně porazil. Magnentius se pak ještě dva roky držel tvrdým terorem u moci v Galii, ale nakonec, když bylo zřejmé, že nemůže Constantiovu rozhodnému postupu dále čelit, spáchal sebevraždu.

Constantius se tím stal jediným vládcem v celé říši a to také znamenalo dočasné vítězství ariánského učení v celé církvi. Constantiovi šlo o prosazení ideologické jednoty v říši, zároveň však usiloval i o to, aby se všichni biskupové, kteří jako nejvyšší představitelé církve znamenali i velkou politickou moc, podřídili státní autoritě a uznali, že loajálnost vůči císaři je nadřazena ideologické nezávislosti. V rozporu s usnesením nikajského koncilu, který stanovil, že biskupové nesmějí přecházet z jednoho sídla do druhého, dosazoval na významné biskupské stolce sobě oddané osoby i ze vzdálených provincií, a zároveň se snažil odstranit stoupence nikajského vyznání, zejména pak nejvýznamnějšího z nich, alexandrijského biskupa Athanasia, který představoval největší výzvu císařskému absolutismu v církevních záležitostech.

Křesťanství zároveň sloužilo i jako nástroj římské zahraniční politiky a šíření římského vlivu za hranicemi říše. Císař proto organizoval četné misie, např. až v axumském království v Etiopii. Dbal přitom, aby křesťanská víra byla hlásána v ariánské verzi. Právě v době jeho vlády začal křesťanství hlásat mezi germánskými Góty, usazenými tehdy na sever od Dunaje v oblasti dnešního Rumunska, gótský biskup Ulfila, který — ovšem nikoli z oficiálního pověření, ale z vlastní iniciativy — přeložil do jejich jazyka bibli. Tak se stalo, že germánské kmeny přijaly křesťanství v ariánské podobě, což v pozdějším období, kdy v římské říši plně zvítězila nikajská ortodoxie, jen ještě více prohlubovalo propast mezi římským obyvatelstvem a jejich barbarskými sousedy.

Už v době bojů s Magnentiem, roku 351, jmenoval Constantius svého bratrance Galla caesarem a pověřil ho správou východní části říše. Ten se však nijak neosvědčil a jeho kruté zásahy, jako potlačení bouří antiochijského obyvatelstva způsobených nedostatkem chleba či poprava praefekta praetoria východu, způsobily, že jej Constantius úřadu zbavil a roku 354 dal posléze popravít. Hned následujícího roku však jmenoval císař caesarem Gallova mladšího bratra Juliána a pověřil ho bojem proti germánským kmenům na západní hranici. Sám byl zaměstnán na východě a stále více bylo zřejmé, že jediný panovník sám nestačí zvládat všechny úkoly vyvstávající před ním na vzdálených hranicích tak obrovské říše. Julián, ač mlád a bez praktických zkušeností, si v Galii vedl velmi dobře. Roku 357 dosáhl významného vítězství nad Alamany a podařilo se mu pozdvihnout morálku vojska i prestiž říše mezi Germány. Rozumnou správou také dosáhl toho, že mohl podstatně snížit daň vybíranou od obyvatel provincie, což značně zvýšilo jeho popularitu. Constantius pozoroval jeho úspěchy s velkou nedůvěrou. Pokusil se jeho postavení oslabit tím, že roku 360 nařídil, aby se podstatná část jeho vojska odebrala na východ, kde je ovšem také skutečně potřeboval ve válce proti Peršanům. To však způsobilo vzpouru galských legií, které Juliána provolaly císařem. Hrozilo nebezpečí, že mezi oběma bratrance dojde k válce. Oba skutečně se svými vojsky vytáhli proti sobě, ale dříve než mohlo dojít k jejich střetnutí, Constantius II. v listopadu 361 předčasně zemřel. Julián se tak stal bez boje jediným císařem.

Krátká vláda Juliána (361–363), který vešel do dějin s přídomek Apostata (Odpadlík), představovala poslední pokus zvrátit vývoj zahájený Konstantinem Velikým a obnovit v římské říši znovu pohanství. Julián byl stejně jako jeho bratr Gallus vychováván křesťanský. Přesto však k této víře cítil odpor. Spojoval ji s lidmi, které činil zodpovědný za zavraždění svého otce i za podmínky, v nichž musel vyrůstat a jež se v podstatě rovnaly zajetí, v kterém se ani na chvíli necítil jist svým životem. Později, za pobytu v Pergamu, byl tajně zasvěcen do mithraistických mystérií, a když posléze dostal povolení studovat v Athénách, měl možnost seznámit se blíže s novoplatónskou filozofií, která tehdy představovala vrchol pohanských spekulací o božstvu a vztahu člověka mezi němu. A vůbec největší vliv na něj pak měl proslulý antiochijský rétor Libanios, s nímž Julián zůstal ve styku až do smrti.

Hned po nástupu k moci se Julián křesťanství veřejně zřekl a začal usilovně dbát o obnovu starých kultů. Dal obnovovat pohanské chrámy, ustanovoval k nim kněze, chrámům vracel konfiskované statky a bohatě je obdarovával, poskytoval štědré příspěvky na velkolepé oběti. Jeho vlastní víra byla směsí starých helénistických náboženských představ, novoplatónské filozofie a některých východních mystických kultů. Ve snaze účinně konkurovat křesťanství nevědomky napodoboval církev a snažil se vybudovat hierarchii pohanského kněžstva, které mělo plnit stejnou sociální funkci jako církev křesťanská, např. zajišťováním charitativní péče apod. Přestože pohané měli být nadále rovnoprávní s křesťany a vyznavači jiných kultů, ve skutečnosti je výrazně preferoval. Rafinovaným zásahem proti křesťanům bylo nařízení, že nikdo z nich nemá být poškozen pro svou příslušnost k některé ze stran v církvi a že biskupům, kteří byli sesazeni proto, že byli buď ariánského nebo nikajského vyznání, mají být jejich stolce zase navráceny. Ty však byly už mezitím znovu obsazeny a tak docházelo k četným sporům o to, kdo má nárok být pravým biskupem; tyto půtky samozřejmě značně poškozovaly jak organizaci, tak prestiž křesťanské církve. Největší ranou křesťanům byl edikt, jímž císař zakázal, aby se v jejich školách četli staří klasičtí, tj. pohanští autoři, jejichž díla byla základem všeobecného vzdělání a tedy předpokladem k jakékoli úřední i jiné veřejné kariéře.

Reformní úsilí Juliánovo však nezůstalo omezeno jen na oblast náboženskou. Rázně omezil množství hodnostářů a služebnictva na císařském dvoře stejně jako příslušníků palácové stráže, jež se za Constantiovy vlády neúměrně rozrostlo. Velký význam měla jako snaha povznést význam měst a obnovit jejich dřívější funkci v organismu říše. Navrátil městům pozemky a důchody odebrané jim jeho předchůdci; vydal nařízení o městských kuriích a dbal o to, aby v nich byl dostatek členů schopných zastávat městské magistratury. A zatímco omezoval daňové výhody poskytnuté jeho předchůdci vysokým úředníkům a vysokému kléru, snažil se snížit daňové zatížení měst; stejně tak znamenalo pro provinciály velkou úlevu omezení práv užívat státní pošty, jejíž udržování bylo pro ně velkým břemenem.

S nemenší energií se Julián věnoval zajištění bezpečnosti a zvýšení zahraniční prestiže římského státu. Na západní hranici museli Římané sice stále svádět boje s různými germánskými kmeny, které narušovaly hranice provincií, ty však považovali jen za obtížné, nikoli však za sobě rovné protivíky. Jedinou vážnou výzvu svým nárokům na světovládu spatřovali v Persii, kde dynastie Sasánovců viděla své poslání v obnově velikosti staroperské říše Achaimenovců vyvrácené Alexandrem Velikým. Od té doby trvaly mezi oběma říšemi soustavné boje a války, jež zdaleka ne vždy byly pro Římany úspěšné. Roku 260 byl císař Valerianus v bitvě u Edessy netoliko poražen, ale dokonce i sám zajat a v perském zajetí posléze i zemřel. Boje s Peršany vyplnily téměř celou vládu Constantia II. Tomu vyvstal zvláště nebezpečný soupeř v Šapurovi II. (309–379), nepochybně největším panovníkovi ze Sasánovců, jenž od roku 339 nepřestával útočit proti římskému území. Od války s ním byl Constantius odvolán Juliánovou uzurpací. Ovšem i Julián, jakmile dostatečně

upevnil vládu ve svých rukou, se rozhodl uskutečnit velké tažení, kterým chtěl po vzoru Alexandra Velikého definitivně zlomit moc perského protivníka a ovládnout Východ. Shromáždil největší armádu, jakou kdy římská říše pro jedinou výpravu postavila — 65 000 mužů, a v jejím čele překročil Eufrat tvořící hranici obou velmocí. Nedaleko Ktesifontu, sídelního města perského velekrále, skutečně jeho armádu porazil, útoku na město se však neodvážil. Brzy nato v jedné z řady celkem bezvýznamných potyček, v něž se jeho další tažení proměnilo, byl nešťastnou náhodou zraněn a 26. června 363 svému zranění podlehl.

Vojsko na místě zvolilo za jeho nástupce jednoho z vyšších důstojníků Joviána, umírněného křesťana, jehož volba zřejmě představovala kompromis mezi stranou Juliánovou a zbylými stoupenci politiky Constantiovy. Předním cílem nového císaře bylo odvést vojsko bezpečně zpět na římské území. Proto uzavřel se Šapurem mír značně výhodný pro Persii, v němž jí přenechal část římské Mezopotámie s důležitými hraničními pevnostmi, zřekl se suverenity nad Arménií a snad se dokonce zavázal platit Persii roční poplatek jako příspěvek na obranu před barbar-skými kmeny ze středoasijských stepí, proti nimž Peršané chránili nejen vlastní, ale ve skutečnosti i římskou říši.

Hodně se diskutovalo o tom, zda Juliánovo úsilí obnovit pohanství mělo možnost úspěchu či zda to byl jen marný, předem k nezdaru předurčený pokus zvrátit nevyhnutelný chod dějin. Během půl století, které uplynulo od vydání milánského ediktu, se křesťanství z náboženského vyznání utlačované menšiny obyvatelstva stalo díky podpoře vládnoucích kruhů rozhodující společenskou a politickou silou. Až na nevelké výjimky všichni vyšší, ale většinou i nižší státní úředníci byli křesťané, křesťané byli vybíráni na velitelská místa v armádě a na východě tvořili už převážnou většinu městského obyvatelstva. Julián se o tom mohl přesvědčit ke svému zklamání i rozhořčení, když před výpravou proti Persii strávil zimu 362/63 v syrské Antiochii, snad nejvíce helenizovaném městě východu římské říše, od jejíž obyvatel se mu dostalo výsměchu a odmítnutí jeho snah. Naproti tomu stoupenci staré víry byli ještě dosti početní a představovali nikoli zanedbatelnou sílu. Byli to zejména intelektuálové a příslušníci staré senátorské aristokracie v Římě a vůbec v západních provinciích. Silnou oporu měli pohané i v armádě a převážně pohanský zůstával i venkov (odtud sám výraz pohané — *pagani*; *pagi* = venkovské okrsky). Mnozí měšťané nebyli také přesvědčení věřící, ale přijali novou víru jen z konjunkturálních důvodů; důkaz toho podali tím, jak rychle se za Juliánovy vlády zase vraceli k pohanství, aby si udrželi vysoké úřady apod.

Ovšem Juliánova snaha o obnovu víry předků byla rovněž iluzorní. Jeho vlastní přesvědčení bylo směsí tradičních klasických představ, různých orientálních náboženství a především novoplatónské filozofie vysvětlující staré bohy jen jako projevy nadřazené jim vyšší božské síly. Svým duchem se jeho způsob myšlení křesťanům v podstatě blížil, ať už šlo o jeho snahu vytvořit pevnou, hierarchicky uspořádanou organizaci pohanského kultu, snahu vytvořit pevný systém pohanského náboženství apod. Nicméně jeho předčasná smrt znamenala definitivní konec jeho úsilí.

Jeho nástupce Jovianus za svou politickou zásadu vyhlásil naprostou náboženskou toleranci. V říši měli vedle sebe volně existovat příslušníci všech vyznání, aniž by někdo z nich byl kvůli tomu společensky či politicky preferován či perzekvován. Dříve však, než se tato ušlechtilá zásada mohla uskutečnit, Jovianus po vládě trvajících jen několika měsíců začátkem roku 364 předčasně zemřel.

Ohrožení říše Germány

Shromáždění vysokých civilních i vojenských hodnostářů říše zvolilo v únoru 364 novým císařem celkem nevýznamného důstojníka Valentiniana (364—375), který jako křesťan byl za Juliánovy vlády celkem v pozadí. Ten jmenoval svého mladšího bratra Valenta svým spolucísařem (364—378) a svěřil mu správu východu, zatímco sám si ponechal vládu na západě a v Illyriku. Oba byli křesťané, ovšem zatímco Valentinianus se přidržoval nikajského vyznání a v církevních záležitostech projevoval spíše toleranci, byl Valens rozhodným ariánem. Oba měli velkou nedůvěru k příslušníkům staré aristokracie vyvolanou odhalením několika spiknutí proti nim. Jejich vládu charakterizovaly četné politické procesy provázené konfiskacemi senátorského majetku. Naproti tomu však značně spoléhali na vysoké úředníky, které si sami vybrali, a ponechávali je bez kontroly dlouho dobu v jejich funkcích, což vedlo k častému zneužívání úřední moci a k obrovské korupci, jež citelně postihovala obyvatelstvo jak ve městech, tak na venkově. Zejména zemědělské obyvatelstvo říše bylo vystaveno stále se zvyšujícímu tlaku, protože trvající války vedly k velkému vzrůstu nákladů na armádu, jež bylo možno krýt jen zvyšováním daní. Odpovědnost za řádné odvádění daní byla přiřčena velkostatkářům, což způsobilo ještě větší útlak rolníků. Oba císaři se sice snažili práva prostého obyvatelstva chránit; Valentinianus ustanovil roku 365 funkci *defensores civitatis*, kteří měli chránit práva chudých obyvatel měst, a Valens v roce 368 vydal ostrý zákon proti patrociniím, tj. poskytování ochrany mocnými jednotlivci celým venkovským obcím proti výběřcím daní a jiným představitelům státní moci, což však fakticky vytvářelo jejich závislost na těchto osobách. Těžký fiskální tlak státu ve skutečnosti doléhal na široké vrstvy zejména zemědělského obyvatelstva a právě v tomto období dochází k velkému rozmachu kolonátu a postupujícímu znevlnění kolonů.

Rostoucí daňové nároky státu byly vyvolány především zvyšujícím se ohrožením říše, kterému bylo nutno vojensky čelit. S Persií byl sice uzavřen mír, ale západní i severní hranice byla vystavena stále sílícím útokům germánských kmenů, které byly ze svých původních sídel jednak vytlačovány pohybem nomádky národů postupujících ze středoasijských stepí, jednak byly přitahovány bohatstvím římských provincií. Zatímco v Británii musel římský velitel bojovat se Skoty a Pikty, na Rýně útočili Sasové a Alamanové, na středním Dunaji Sarmati a Kvádové (kteří postupovali z území dnešního Slovenska) a na dolním toku Dunaje trval tlak Gótů (Ostrogótů), kteří pod náporom mongolských Hunů museli ustoupit ze svého

království, jež si v polovině 4. století vybudovali při Černém moři. Roku 376 dospěl na římské hranice jiný silný svaz gótských kmenů — Visigóti, kteří rovněž prchali před Huny a požádali císaře o povolení usadit se na římském území. Ten jim je rád udělil, protože v nich spatřoval posílení branné síly říše, a uzavřel s nimi smlouvu (*foedus*) o podmínkách jejich existence ve svazku říše. Visigóti však v rozporu s jejími ustanoveními byli od římských správců nespravedlivě utiskováni a vystaveni hladu a krutým životním podmínkám. To vedlo roku 378 k velkému povstání, při němž Gótové zpusťovali téměř celou Thrákií.

Císař Valens se rozhodl povstání Gótů vojensky rozdrtit bez ohledu na to, že jejich vojenská síla byla mnohem větší než síla římského vojska; z prestižních důvodů nechtěl ani počkat na posily, které mu slíbil poslat Gratianus (375—383), jenž se stal císařem západu po smrti svého otce Valentiniana. 9. srpna 378 byla u Adrianopole svedena krvavá bitva, v níž římská armáda byla přímo rozdrčena a plně dvě třetiny římských vojáků zůstaly mrtvy na bojišti; mezi nimi zahynul i sám císař. Účinek této porážky na římskou veřejnost byl ohromný; poprvé byla otřesena jistota o neochvějnosti a věčném trvání římské říše.

K vyřešení germánského problému si mladý císař Gratianus vybral vrchního velitele jízdy Theodosia, kterého jmenoval svým spolucísařem a pověřil vládou nad východní částí říše. Tomu se podařilo po více než dvou letech bojů s pomocí západořímských oddílů Ostrogóty z římského území vytlačit a s Visigóty dosáhnout mírové dohody, podle níž se měli usadit v Thrákií, ne však jako římské poddaní, ale jako „spojenci“ (*foederati*). Nepodléhali římským úředníkům, nemuseli platit daně, ale měli vlastní samosprávu a za službu v římské armádě pobírali zvláštní žold. Toto řešení vyvolávalo mezi římským obyvatelstvem silnou nevěřivost, bylo však diktováno nezbytností a pro danou chvíli pomohlo odstranit germánské nebezpečí.

Vláda Theodosia I., jehož historie obdařila čestným názvem Veliký (379—395), znamenala hned v několika ohledech převratný mezník v dějinách římské říše. Byl rozhodným křesťanem a za jeho vlády se křesťanství definitivně stává z původně jen povoleného a později preferovaného náboženství oficiálním náboženstvím státním. Theodosios podobně jako jeho spolucísař Gratianus nepřijal pohanský titul *pontifex maximus* (nejvyšší velekněz), který až do té doby tvořil trvalou součást oficiální titulatury římských císařů. Oba také s důrazem postupovali proti staré pohanské aristokracii, která si stále ještě udržovala silné pozice zejména v Římě. Spor se soustředil k otázce o obnovu starobylého oltáře bohyně Victorie v římském senátě. V tomto úsilí pohanská strana, v jejímž čele stály nejskvělejší osobnosti tehdejšího Říma, městský prefekt a vynikající řečník Q. Aurelius Symmachus a historik a pozdější praefectus praetorio v Illyriku Vivius Nicomachus Flavianus, naposledy vystoupila jako společenská a kulturní síla. Theodosios však požadavky římských senátorů rozhodně odmítl a naopak vydal postupně řadu zákonů, jimiž zakázal všechny pohanské oběti. Za jeho vlády se roku 393 také naposledy konaly olympijské hry. Pohanské chrámy dal Theodosios zavřít a vše-

chen jejich majetek zkonfiskovat. Zákony sice nařizovaly jejich uchování jako kulturních památek, ale na mnoha místech byly barbaricky ničeny anebo použity k jiným účelům, např. i jako hospody. Teprve později, od 5. století, se některých z nich začalo používat jako chrámů křesťanských; tak i proslulý Parthenon na athénské akropoli byl proměněn v chrám Panny Marie, kterým zůstal až do dobytí Byzance Turky.

Neméně horlivě usiloval Theodosios o jednotu církve. Pocházel z Hispánie a tedy z prostředí, které se přidržovalo nikajského vyznání. Hned na začátku své vlády, jakmile se jen vyrovnal s gótským nebezpečím, svolal do Konstantinopole církevní sněm, označovaný později jako 2. ekumenický koncil, a na něm dal ariánství i v jeho zmírněné podobě odsoudit jako herezi. Zároveň na něm bylo upřesněno věroučné dogma víry, prohlášené oficiálně za jediné pravé (ortodoxní). Theodosios nadále všechny projevy ariánství přísně pronásledoval. Sesazoval biskupy, kteří se k němu hlásili nebo jen byli podezřelí z ariánské hereze, z jejich stolců. Od konce 4. století přestalo být ariánství v římské říši společenskou či politickou silou. Naproti tomu se stalo náboženstvím germánských kmenů a tím i dalším ideologickým projevem rozdílu mezi Římany a barbary.

Nejvýznačnější osobností církevní hierarchie této doby byl milánský biskup Ambrosius, který byl hlavním iniciátorem tvrdého postupu proti pohanské aristokracii i ariánství a jiným heretikům uvnitř církve, proti nimž Theodosios postupoval s nemenší, ne-li větší tvrdostí. Ambrosius byl dříve, než se stal biskupem, vysokým státním úředníkem. Programově usiloval o upevnění církevní moci a do vykonávání svého úřadu vnesl cílevědomou neústupnost, kterou prosazoval i vůči státním institucím a případně i proti císaři. Příznačné v tomto ohledu bylo střetnutí, k němuž mezi nimi došlo kvůli vzpouře obyvatel Soluně (Thessalonike). Římské obyvatelstvo jeví vůči Theodosiovi progermánské politice značný odpor a mezi ním a germánskými vojáky v římských službách docházelo k častým incidentům. K jednomu z nich došlo roku 390 v Soluni, když gótský vojenský velitel dal pro mravnostní přečin zatknout oblíbeného závodníka. Rozhořčený dav se proti němu vzbouřil a zavraždil ho i s jeho družinou. Císař, rozlíčený projevem vzpoury proti jeho představiteli, nařídil přísnou odplatu a výsledkem byl strašný masakr, při němž bylo v thessalonickém závodišti povražděno na sedm tisíc tamních občanů. Zpráva o tomto hrozném činu vyvolala velké pobouření a Ambrosius vyhlásil nad císařem klatbu a zakázal číst v jeho přítomnosti bohoslužby, dokud svými činy nevysloví veřejně lítost. Bylo pro vývoj poměrů příznačné, že zatímco jen o čtvrtstoletí dříve nesmírně populární alexandrijský biskup Athanasios musel pro svůj odpor vůči politice ariánských císařů strávit celkem sedmnáct let ve vyhnanství, byl nyní všemocný císař donucen podrobit se vůli církve a provést veřejné pokání.

Velká část Theodosiovy vlády byla vyplněna bojem s různými uzurpátory, vesměs v západních oblastech říše. Nejprve to byl správce Británie Magnus Maximus, který v letech 383—388 ovládl téměř všechny západní provincie. Theodosios s ním roku 388 musel svést několik bitev a jenom díky tomu, že vyhlásil úplnou

amnestii pro všechny jeho přívržence, dosáhl toho, že Maximus byl částí svých vojáků opuštěn, posléze zajat a hned nato usmrčen. Tím se konečně mohl ujmout vlády nad západní říší mladší Valentinianus II. (383–392), bratr císaře Gratiana, který byl na počátku Maximovy uzurpace usmrčen. Theodosios mu jako hlavního rádce určil magistra militum Arbogasta, který byl franského původu. Arbogast se tak stal prvním z germánských velitelů, kteří fakticky vládli v římské říši. Valentinianus byl proti němu bezmocný a roku 392 byl za záhadných okolností, ale nepochybně z Arbogastova podnětu, zavražděn.

Arbogast chtěl zprvu vládnout na západě sám jako Theodosiův místodržící, ale posléze dal za císaře provolat vysokého úředníka západního dvora rétora Flavia Eugenia, který se zřekl křesťanství a postavil se proti Theodosiovi v čele starořímské pohanské strany. Válečné střetnutí, k němuž došlo v údolí řeky Frigidus v Julských Alpách v září 394, bylo posledním zápasem obou vyznání i politických koncepcí. Průběh a výsledek bitvy měl přímo symbolickou podobu. Nad Eugenio-vým vojskem byl vztyčen pozlacený Jupiter, Theodosios zahájil bitvu ve znamení kříže. V tu chvíli se však zdvihl prudký vítr, nazývaný v těchto oblastech bóra, spoustou prachu oslepil Eugeniovo vojsko, srážel jejich šípy a vržené oštěpy a v podstatě byl hlavní příčinou jejich porážky. Křesťané to přirozeně později vydávali za zázračný zásah svého boha, jímž bylo rozhodnuto o dalším osudu a charakteru říše.

Rozdělené císařství

Theodosios byl posledním císařem, který soustředil vládu nad celou římskou říší v jediných rukou. Roku 395 zemřel a vládu převzali jeho synové Arkadios a Honorius, kteří byli už za otcova života, ačkoli ještě nedospělí, přijati za spolucísaře. Starší Arkadios (394–408) se stal vládcem na východě, kdežto mladšímu Honoriovi (395–423) připadla západní část říše. Zdánlivě se tak opakovala situace, jaká vznikla v 4. století už několikrát. Říše zůstávala teoreticky jednotná, zákony vydané kterýmukoli z obou císařů měly mít platnost na celém jejím území. Ve skutečnosti byla však říše už nadále rozdělena, vznikly dva samostatné císařské dvory, východní i západní část říše se už od sebe jen víc a více vzdalovaly, postupně si vytvořily vlastní politickou i kulturní identitu a často jednaly zcela ve vlastní prospěch a na úkor druhé.

Jednou z příčin tohoto vývoje byla slabost císařů. Oba Theodosiovi synové byli neschopní slaboši a naprosto postrádali jakoukoli schopnost vládnout či velet vojsku. Oba byli zcela hříčkou v rukou silných vojevůdců, dvorských hodnostářů a vlivných žen. Na západním dvoře byl až do roku 408 všemocným vládcem Vandal Stilicho a později pak romanizovaný Illyr Aëtius, přičemž velký vliv měla i Honoriova sestra Galla Placidia, která po jeho smrti vykonávala vládu jako regentka za svého mladického syna Valentiniana III. (423–455). Podobně tomu bylo i na

Východě. Arkadios, o němž se jeho současník vyjádřil, že byl omezený nad veškeré pomyšlení, se uzavřel na svém dvoře v Konstantinopoli, a veškerou vládu měli v rukou jeho úředníci, odstraňování postupně palácovými převraty jako ve třetím století císaři. Na dvoře bujely intriky, zatímco obrana říše byla závislá na germánských velitelích, jakými byli Gótové Alarich nebo Gainas. Zatímco císaři 4. století byli vesměs vojevůdci, kteří šli osobně do válek v čele svých legií, ani Arkadios, ani žádný z jeho nástupců až do konce 6. století nevytáhl sám do boje.

Stěžejní osou dějin římské říše v pátém století byly dva problémy: germánské nebezpečí a vnitřní rozpory uvnitř křesťanské církve ohrožující ideovou i politickou jednotu říše. I v přístupu k nim a k způsobu jejich řešení se projevil zásadní rozdíl mezi oběma politickými celky, který posléze byl jednou z příčin jejich rozdílného historického vývoje.

Období Honoriovy vlády znamenalo začátek rozkladu západní říše. Říše trpěla chronickým nedostatkem sil v obraně a byla z velké části závislá na nespolehlivých germánských a jiných žoldnéřských oddílech. Roku 402 pronikli do severní Itálie Visigóti, jejichž vpád tam usměrnila obratná, ale bezohledná diplomacie východořímského dvora. Stilicho je tehdy ještě dokázal po vítězství u Verony od dalšího postupu odvrátit, ale po jeho zavraždění roku 408 podnikl gótský náčelník Alarich nový vpád do Itálie a roku 410 dobyl a vyplenil samotný Řím. Vojenský význam této události byl celkem nevelký, protože Gótové záhy město zase opustili a po delším bezcílném bloudění napříč celým poloostrovem po Alarichově smrti z Itálie zase odtáhli, ale pro Římany, kteří po sedm století ve zdech svého hlavního města neviděli nepřátele jinak než jako poražené zajatce vedené v triumfu či jako otroky, to znamenalo strašlivý šok, jenž otřásl v mysli mnohých lidí jistotou o neochvějnosti římské říše a věčnosti jejího trvání.

Větší význam a hlavně trvalejší dosah měla událost, k níž došlo o čtyři roky dříve. V poslední den roku 406 tři germánské kmeny – Vandalové, Alanové a Suebové – prorazily nechráněnou rýnskou hranici, vtrhly do Galie, jedné z nejbohatších západních provincií říše, a strašlivě ji zpusťily. O dva roky později přešly tyto kmeny Pyreneje a vpadly do Hispánie. Za nimi zatím do Galie proudili další Germáni. Západní dvůr neměl síly, kterými by mohl této záplavě čelit. Uzavřel proto s visigótským králem Walliou smlouvu, že v odměnu za právo usadit se ve střední Galii ujmou se jeho lidé obrany římských zájmů v Hispánii. Výsledek byl ovšem ten, že se jí později Visigóti zmocnili sami.

Cílem těchto germánských kmenů nebylo vyvrátit římskou říši. Ta pro ně představovala daný, a přímo žádoucí politický útvar. K útokům na její hranice je donutil tlak jiných národů v jejich zádech a zároveň je přitahovalo bohatství římských provincií. Jejich přítomnost na římské půdě řešila vláda vesměs tak, že s nimi uzavřela spojeneckou smlouvu (*foedus*), jejíž podmínky se v jednotlivostech sice případ od případu lišily, ale jejíž podstatou bylo, že barbaři se stávali „hosty“ (*hospites*) římských usedlíků s tím, že jim byla poskytnuta třetina (*tertia*) jejich pozemků (anebo výnosu z nich) odměnou za jejich vojenské služby či jako výkupné

za to, že nechávali římské obyvatelstvo na pokoji. Římská svrchovanost zůstávala, i když někdy jen podle jména, zachována i nadále.

První nezávislý barbarský stát na římské půdě vznikl v Africe. Pod tlakem Suebů se roku 429 král Vandalů Geiserich, jeden z nejschopnějších, ale také nejbezohlednějších germánských náčelníků vůbec, rozhodl opustit se svým lidem Hispánii a přepravit se do Afriky. A ačkoli Vandalů nebylo dohromady více než osmdesát tisíc a z toho jenom asi čtvrtinu tvořili zbraně schopní muži, dosáhli v Africe rychlých úspěchů, podstatně ovšem usnadněných rozbroji mezi římskými správci a jejich úsilím dosáhnout nezávislosti na ústřední vládě. Když roku 493 Geiserich dobyl i hlavní město římské Afriky Kartágo, nezbylo císařskému dvoru než uznat skutečnost, že toto území bylo pro římskou říši ztraceno. Význam této ztráty byl o to větší, že Vandalové se jako první z germánských kmenů projevíli jako mocnost i na moři, jež až do té doby zůstávalo pod výhradní kontrolou římského loďstva.

Na rozdíl od západu dokázala východořímská říše nakonec nebezpečí hrozící od germánských kmenů odvrátit a posléze překonat, přestože to nebyl nijak jednoduchý proces a trval s určitými peripatiemi po celé páté století. Proti Západu byla východní říše v určité východě, protože hranice, na níž musela Germánům čelit, byla mnohem kratší; germánské hrozbě byla vystavena v podstatě jen ve své evropské části, na Balkánském poloostrově a v Thrákii, kdežto rozsáhlé oblasti na východě tvořily pro ni nevyčerpatelný rezervoár sil. Odtud čerpala jak stálý příliv lidské síly pro armádu, tak zejména finanční prostředky, které jí pomáhaly jednak financovat vojenské akce, tak zejména rozvíjet intenzivní diplomatické úsilí, jež bylo často mnohem účinnější zbraní než války. Tento hospodářský faktor byl rozhodující. Spolu s ním však nemalý význam mělo i ideové uvědomění aspoň části obyvatelstva východní říše a jeho rozhodný odpor vůči Germánům. Zatímco se diplomacii císařského dvora podařilo jmenováním Alaricha *praefectem praetorio* pro Illyricum udržet hlavní vojenskou sílu Visigótů v Řecku a posléze ji obrátit do Itálie, vzniklo proti germánské posádce v Konstantinopoli, která sestávala hlavně z Ostrogótů, roku 401 lidové povstání. Část jich byla pobita a ostatní i se svým náčelníkem Gainasem museli hlavní město opustit. Bylo ovšem příznačné, že se to podařilo jen díky zásahu jiného gótského velitele, Fravitty. Ale i ten byl po krátké době zabit a na Východě zůstávalo potom nějakou dobu vrchní velení v rukou důstojníků římského původu, zatímco skutečnou vládu vykonávali civilní *praefecti praetorio* vybíraní z dvorských hodnostářů.

Období Theodosia II.

Když císař Arkadios zemřel, bylo jeho synovi a nástupci Theodosiovi teprve sedm let. Vyrůstal pod silným vlivem své starší sestry Pulcherie, která si udržela rozhodující slovo na císařském dvoře i později. Byla to bigotně zbožná žena, která v tomto duchu dala vychovávat i svého bratra. Ten si liboval v pobožnostech a dvorském

ceremoniálu, rád opisoval rukopisy a věnoval se kaligrafii, ale o řízení státu se vůbec nestaral. Skutečnou vládu vykonávali různí dvorští hodnostáři, zprvu prefekt Anthemios a později *magister officiorum* Helio. Později měla na dvoře silný vliv i císařova manželka. Byla to dcera pohanského filozofa z Athén, která se však stala vášnivou křesťankou a své původní jméno Athenais změnila na Aelia Eudokia.

Theodosiova vláda, která vyplnila téměř celou první polovinu 5. století (408–450), byla poznamenána nebezpečím, které bylo ještě mnohem hroznější než nápor germánských kmenů. Byli to Hunové, nomádský lid mongolského původu, kteří právě v době Theodosiova nástupu na trůn poprvé vpadli na římskou půdu a pustošili diecézi Dákie. Římská armáda je tehdy ještě dokázala porazit a zahnat z římského území. Nezbytnost přesunout hlavní síly na východní hranici, kde od roku 421 začaly nové války s Persií, umožnila však hunským hordám usadit se na rovinách dnešního Maďarska, kde zejména pod velením svého náčelníka Attily (434–454) vytvořily silnou říši, která se stala postrachem všech sousedů. Hunové podnikali do okolních i vzdálených zemí nájezdy, které se vyznačovaly mimořádnou krutostí a ničivostí. Ty zprvu směřovaly spíše na západ. Východořímská říše se snažila zajistit si od Hunů mír tím, že se zavázala platit jim obrovské roční poplatky – zprvu 300 liber a od roku 434 dokonce 700 liber zlata ročně (tj. 55 000 zlatých solidů). Přesto však došlo k řadě kořistných nájezdů Hunů na východořímské území, při nichž byly balkánské provincie strašlivě zpustošeny; podle jednoho pramene bylo prý Huny dobyto a vyplněno na sto římských měst. Bylo to však na západě, kde se vojevůdci Aëtiovi roku 451 v bitvě na Katalaunských polích v Galii podařilo zasadit Hunům první zdrcující porážku. Konec hunského nebezpečí znamenala však až Attilova smrt roku 453, po níž se jeho říše rozpadla stejně rychle, jako vznikla.

Roku 447 se ocitla v nebezpečí i sama Konstantinopol, spolehlivě ji však uchránily její mocné hradby. Během necelého století od svého založení se nové hlavní město rozrostlo tak, že jeho plocha, ač třikrát větší než území starověkého Byzantia, už dávno nestačila obyvatelstvu, jehož počet v té době se odhaduje na 400 000. Proto dal prefekt Anthemios roku 413 vybudovat novou dvojitou městskou hradbu táhnoucí se v oblouku od severu k jihu asi dva až tři kilometry na západ od hradby Konstantinovy. Plocha města se tím téměř zdvojnásobila. A když pod dojmem hrozby hunských nájezdů dal prefekt Kyros tyto hradby, nazývané nadále podle tehdy vládnoucího císaře hradbami theodosiánskými, ještě podstatně rozšířit, staly se spolehlivou ochranou města proti všem útočníkům na dobu celých osmi století.

Dlouhé období vlády Theodosia II. představuje významnou etapu v utváření svébytného charakteru východořímského státu. Souběžně s vytrvalým odporem proti pronikání barbarů do východořímské společnosti intenzivně pokračovala helenizace veřejného života, v němž se vedle oficiální latiny stále více uplatňovala i řečtina. Vrcholného projevu se tomuto vývojovému procesu dostalo založením vysoké školy v Konstantinopoli roku 425, k němuž dala ponět císařova manželka

Athenais-Eudokia. Mělo se na ní přednášet latinsky a řecky, ale je příznačné, že z 31 profesorů jich 16 bylo ustaveno pro výuku řečtině.

Konstantinopolská universita byla instituce naprosto světská (studium teologie na ní nebylo vůbec zavedeno) a jejím úkolem byla výchova budoucích státních úředníků, jichž složitý východořímský správní aparát měl stále nesmírnou potřebu. Nebyl pocíťován žádný rozpor v tom, že zatímco řečtina se stále více prosazovala ve všech oblastech veřejného života i kultury, vláda v Konstantinopoli se zároveň důsledně přimykala k tradicím římského státního systému a programově je uplatňovala a rozvíjela ve vlastních podmínkách. Tak z Theodosiova podnětu došlo k pořízení prvního oficiálního svodu římského práva, který se stal známý pod názvem *Codex Theodosianus*. Až do té doby sestávalo totiž římské právo v podstatě jen z jednotlivých zákonů, císařských nařízení a ediktů apod., jež pocházely z různých období a z nichž některé už zastaraly a jiné byly zase nahrazeny dalšími, takže si leckdy jednotlivá ustanovení i odporovala. Tomu měla nová sbírka odpomoci. Všechny zákony a edikty vydané od vlády Konstantina I. byly přezkoumány a z nich byly vybrány jen ty, které skutečně odpovídaly potřebám a reálným podmínkám skutečnosti. Ty byly systematicky utříděny do šestnácti knih, které pak byly roku 438 slavnostně vyhlášeny za jediný oficiální zákoník platný pro celou říši.

Christologické spory v církvi

Překonání ariánské hereze a formulace ortodoxního vyznání víry na konstantinopolském koncilu roku 381 nepřinesly církvi natrvalo žádanou jednotu. Vedle toho, že existoval hluboký kulturní rozdíl mezi západní a východní polovinou říše, byly i zde značné rozdíly mezi jednotlivými oblastmi s vlastní dávnou kulturní tradicí a způsobem myšlení. Řecko-maloasijský kulturní okruh, jehož centrem se stala Konstantinopol, byl v duchovní oblasti poměrně nejméně zasažen orientálními vlivy a zůstával doménou ortodoxie. Druhou základní oblastí byla Sýrie, která byla jednou z kolébek křesťanské církve a kde se už od 2. století rozvíjela proslulá antiochijská teologická škola, která byla pod silným vlivem novoplatónského způsobu myšlení a jež byla v trvalém napětí a občas i otevřeném sporu jak s Konstantinopolí, tak s Alexandrií. Třetím výrazným okruhem v náboženském životě byl Egypt, kde charakter zbožnosti a církevního života určovaly především dva faktory: bylo to jednak velmi silné mnišství, které zde vzniklo a které navazovalo na starší místní, ještě předkřesťanské tradice lidového náboženství s jeho vírou v duchy a démony; jeho příznačným rysem byla tendence k extrémům, ať už to byl útěk do meditativního života v naprosté samotě či právě naopak k davovému náboženskému fanatismu, který byl i strašlivou a velmi účinnou zbraní v církevně politických zápasech své doby. Druhým prvkem, kterým se egyptská církev vyznačovala, bylo mimořádně silné postavení alexandrijských patriarchů, kteří si osobovali nárok na přední či dokonce první místo v církvi a rozhodně odmítali ustoupit před konstantinopol-

ským stolcem, s nímž se často ocitli ve sporu. Sami se považovali už od dob patriarchy Athanasia za svrchované rozhodčí toho, co má být považováno za pravý výklad víry. Ve vlastním Egyptě byli jak díky svému obrovskému majetku, tak díky nesmírné autoritě, jíž se těšili, skutečnými vládci, kteří často a úspěšně vzdorovali i císařským místodržícím.

Základ christologických sporů 5. a 6. století spočíval už ve formulaci vyznání víry přijatého na konstantinopolském koncilu roku 381, podle něhož byly v Kristu po jeho vtělení dvě přirozenosti — božská a lidská, navzájem nesmíšené, ale přesto mystickým způsobem spojené. Tento výklad, všeobecně považovaný za alexandrijskou formulaci, však ani zdaleka nemohl uspokojit všechny východní teology a poskytoval řadu možností ke kritice. Zejména antiochijská teologická škola poukazovala na nedostatečnost a přímo rozpornost formulace vztahu obou Kristových přirozeností a v duchu filozofického racionalismu dospěla k tvrzení o jejich naprosté rozdílnosti a neslučitelnosti. S touto tezí vystoupil zejména antiochijský patriarcha Nestorios, který se roku 428 stal v patriarchou v Konstantinopoli. Byl to strhující řečník a jako patriarcha se pokusil své učení prosadit jako oficiální nauku církve. Ve své nekompromisnosti nakonec proti sobě popudil i lidové masy, které byly silně pobouřeny jeho tvrzením, že Panna Maria byla pouze Matkou Kristovou a nikoli „Bohorodičkou“ (*theotokos*). Kult Matky boží byl už tehdy v hlavním městě značně rozšířen a Nestoriův útok proti němu jej nezbytně připravil o popularitu mezi prostým obyvatelstvem.

Hlavním Nestoriovým protivníkem byl alexandrijský patriarcha Kyrillos, který v prosazení ortodoxní formulace spatřoval zároveň i prostředek k prosazení nadřazeného postavení svého stolce v celé východní církvi. K tomuto cíli neváhal použít jakýchkoli prostředků, a to ani podplácení vysokých úředníků na císařském dvoře či zastrašování svých protivníků prostřednictvím fanatických mnichů. Spor obou osobností se vyhroutil na třetím ekumenickém koncilu v Efesu, kde Kyrillos využil toho, že se se svými stoupenci dostavil na místo dříve než syrští biskupové a donutil ostatní účastníky přijmout usnesení odsuzující Nestoria a jeho učení. Velkými úplatky vlivných hodnostářů dosáhl pak Kyrillos i toho, že císař usnesení koncilu potvrdil a Nestoria poslal do vyhnanství.

Jestliže boj proti Nestoriovi byl alexandrijským patriarchou veden pod heslem obhajoby ortodoxie, byla to právě Alexandrie, odněkud vzešlo nové a ještě mnohem vážnější heretické učení. Konstantinopolský archimandrita Eutyches vystoupil s učением, že po jeho vtělení se z obou Kristových přirozeností stala toliko jediná a že jeho tělesnost nebyla svou podstatou stejná s tělesností lidskou. Toto učení, nazývané monofysitismus (*monos* = jediný, *fysis* = přirozenost, podstata), bylo přijato i alexandrijským patriarchou a ten, spoléhaje na své výlučné postavení, se jej pokusil vyhlásit za závazné dogma. Na tzv. „zbojnické synodě“ konané roku 449 opět v Efesu dosáhl s pomocí četných zfanatizovaných mnichů i za použití fyzického násilí toho, že shromáždění biskupové uznali toto učení za platné. Ovšem hned následujícího roku ztratil po smrti Theodosia II. dosud všemocný první komorník

Chrysaſios, který s alexandrijskou stranou spolupracoval, svůj vliv a nový císař Markianos svolal roku 451 do Chalkedonu další, v pořadí čtvrtý, ekumenický koncil. Na něm byl monofysitismus odsouzen jako hereze a bylo vyhlášeno za články víry, že v Kristu i po vtělení zůstaly dvě různé přirozenosti, spojené ovšem nerozlučitelně v jediné osobě. Tato formulace byla dílem tehdejšího římského papeže Lva Velikého (440–461) a její přijetí znamenalo vítězství Říma i Konstantinopole nad mocenskými nároky Alexandrie v církvi. Římský papež ovšem prosazoval vlastní výklad z titulu nároků na jurisdikční i věroučné prvenství (primát) v církvi, které si činil jako údajný nástupce prvního z apoštolů sv. Petra. Naproti tomu se podařilo konstantinopolskému patriarchovi prosadit do usnesení koncilu odstavec, podle něhož měl římskému biskupovi náležet jako Petrovu nástupci pouze čestný primát, ale jinak nebyl ostatním patriarchům nijak nadřazen. Ve skutečnosti to znamenalo velké vítězství konstantinopolského patriarchátu, který se během jednoho století z obyčejného biskupství stal rovnocenným partnerem papežského stolce v Římě a díky politickému významu hlavního města ve skutečnosti nejdůležitějším církevním centrem křesťanského východu, zatímco prestiž dosavadních vedoucích patriarchátů – alexandrijského a antiochijského – značně utrpěla.

Vzdor usnesení koncilu i císařskému nátlaku však nebyl monofysitismus nijak poražen. Alexandrijské obyvatelstvo chaldecké vyznání víry rozhodně odmítlo, nově dosazený ortodoxní patriarcha byl hned po svém příchodu do Egypta zavražděn, císařská posádka v Alexandrii pobita. Až na malou skupinu ortodoxních, nazývaných *Melchité* či *Basilikoi* (císařští lidé), zůstalo veškeré obyvatelstvo Egypta monofysitské a monofysitský arcibiskup a nikoli císařův místodržící byl většinou skutečným pánem země. Rozdílné náboženské vyznání se stalo prostředkem vytváření kulturní svébytnosti. V Egyptě vznikla samostatná, konstantinopolskou svrchovanost neuznávající národní církev s vlastní liturgií, literaturou i výtvarným uměním, používajícím vlastního egyptského (koptského) jazyka i písma, která se stala výrazem úsilí i o politickou samostatnost. Ta nakonec přetrvala i byzantskou vládu a po dobytí Egypta Araby v sedmém století pod panstvím islámu zůstala oporou samostatné kulturní a národní existence koptského obyvatelstva až do dnešní doby.

Monofysitská hereze se záhy rozšířila i v Palestině a západní Sýrii. Východosyrská oblast kolem Edessy zůstávala i nadále centrem nestoriánů, kteří však většinou našli útočiště v perské Mezopotámii. Postupně tam vytvořili vlastní církev, která vysílala misionáře až do Mongolska, do Číny a do Indie. V 6. století vznikla v městě Nisibis nestoriánská teologická škola, která později po opanování Persie Araby sehrála důležitou roli při zprostředkování klasické řecké filozofie a literatury islámské vzdělanosti.

V důsledku christologických sporů se tak v pátém století utvořily ve východních provinciích římské říše národní církve, které neuznávaly věroučnou a správní autoritu konstantinopolského patriarchátu a staly se tak prostředkem k rozvíjení

jejich vlastní kulturní svébytnosti a vážnou silou v snahách o prosazení regionální autonomie. Jejich existence představovala trvalé nebezpečí pro udržení politické jednoty říše a zůstala problémem, s nímž se všichni další císaři až do doby arabské expanze museli znovu a znovu vyrovnávat.

Období isaurské nadvlády a zánik západořímské říše

Svolání chalkedonského koncilu a prosazení ortodoxie bylo především dílem energické Theodosiovy sestry Pulcherie, která v druhé polovině jeho panování byla skutečnou vládkyní říše. Ta také po Theodosiově smrti v srpnu roku 450 rozhodla o jeho nástupci. Stal se jím už starší vysoký vojenský hodnostář Markianos (450–457), s nímž Pulcheria, vyznačující se bigotní zbožností, uzavřela sňatek, ovšem pod podmínkou, že jejich manželství bude jen formální a ona si i nadále bude smět zachovat své panství. Tato historka názorně dokládá, jak hluboce už křesťanství proniklo do způsobu myšlení a života římské společnosti, a zároveň jak výrazně se už uplatnil dynastický princip v pojetí císařské moci, protože sňatkem se sestrou zemědělského císaře byl Markianos přijat za člena theodosiánské dynastie a uznán za jejího pravoplatného nástupce.

Markianova krátká vláda byla ještě dlouho po jeho smrti považována za šťastnou a přímo příkladnou. Zvolání „Ať je tvé panování stejné jako Markianovo!“, patřilo k obvyklým aklamacím konstantinopolského lidu při nastolení nového císaře ještě v následujícím století. Bylo to období klidu a vnitřní konsolidace. Většina obyvatelstva hlavního města, jež v nestoriánství a monofysitismu spatřovala projev kulturního a politického vlivu východních, řeckému živlu národnostně cizích provincií, uvítala uznání ortodoxie za oficiální římskou ideologii. Jiným šťastným prvkem bylo odstranění hunského nebezpečí po Attilově smrti roku 453. Říše byla zbavena nejen hrozby dalších pustošivých nájezdů, ale i těžkého finančního břemene, protože nemusela nadále platit vysoký tribut nebezpečným severním sousedům. Markianos proto mohl podniknout účinná opatření k ozdravení finanční situace státu, aniž by přitom zatížil obyvatelstvo dalšími daněmi. To se naopak konečně mohlo těšit určité hospodářské prosperitě, k čemuž nemálo přispěla i ta skutečnost, že Markianos neusiloval o vojenské výboje a říše prožívala období nerušeného míru.

Přesto však na císařském dvoře nabyli převahy velitelé císařských gard složených do velké míry z germánských žoldnéřů a rozhodující osobností se stal náčelník Aspar z kmene Alanů. Byl to on, kdo prosadil, že za nástupce bezdětného Markiana byl vybrán celkem bezvýznamný a také neschopný důstojník thráckého původu, který jako Leon I. vládl v letech 457–474.

Leon I. byl prvním byzantským císařem, který po svém nástupu na trůn přijal korunu z rukou konstantinopolského patriarchy. Na volbu nového císaře v Římě a později i v Konstantinopoli měly teoreticky vliv tři skupiny – senát, vojsko a lid

hlavního města, přičemž záviselo vždy od konkrétní situace, která z nich uplatnila svou vůli. Aktem, jímž byla vybraná osobnost prohlášena za císaře, bylo jeho vyzdvižení na štítě nad hlavami vojáků, což demonstrovalo vojenský základ císařské moci. Od nastoupení Leona I. k tomu přistoupil další prvek — korunovace konstantinopolským patriarchou, již byla opět zdůrazněna sakrální povaha moci císaře, který vystupoval jako pozemský náměstek Kristův. Nebylo jistě náhodou, že tato ceremonie byla zavedena právě při nástupu císaře, který byl barbarského původu a zastával předtím spíše jen druhořadé postavení, aby tak jeho vláda byla skutečně sankcionována. Nadále však tato korunovace už tvořila trvalou součást nástupního ceremoniálu byzantských císařů, z něhož ovšem ale nevymizela ani vojenská složka. Zprvu byl Leon I. jen loutkou v Asparových rukou a teprve roku 466 se pokusil zlomit jeho mocenské postavení tím, že do Konstantinopole povolal jako svou gardu příslušníky divokého kmene Isaurů žijícího v hornaté oblasti na jihovýchodě Malé Asie. Jejich náčelník Tarakodissa, který v Konstantinopoli začal užívat řecké jméno Zenon, byl dokonce přijat za příslušníka císařské rodiny, protože dostal za manželku císařovu starší dceru Ariadnu.

Germánský vliv ve vojsku tím byl skutečně značně oslaben a představitelé dvorské aristokracie považovali právě tuto chvíli za vhodný okamžik, aby demonstrovali vojenskou sílu východního císařství a zasáhli proti Germánům ohrožujícím západní část říše. Cílem zamýšlené výpravy byla severní Afrika ovládaná Vandaly, kteří roku 455 dobyli a strašlivě vyplenili Řím a představovali největší barbarskou hrozbu klasickému světu. Přestože však bylo shromážděno obrovské loďstvo, jehož vyzbrojení stálo ohromnou sumu 130 000 liber zlata, výprava skončila — do značné míry neschopností svých velitelů — naprostou pohromou. To opět dočasně posílilo germánskou stranu v Konstantinopoli a mezi oběma skupinami barbarů, ovládajících římské vojsko, docházelo k střetnutím a sporům, jež byly ukončeny až zavražděním Aspara a jeho syna (471).

Isaurové tak získali naprostou převahu, což vyvrcholilo tím, že po smrti císaře Leona (474) se jejich náčelník Zenon ujal vlády nejprve jako spoluvladař a ochránce nezletilého Leonova syna Leona II. a po jeho smrti na podzim téhož roku pak jako jediný císař. Obyvatelstvo Konstantinopole však projevovalo proti barbarskému uchvatiteli silný odpor a krátce po jeho nástupu na trůn proti němu vzniklo lidové povstání, které jej donutilo město vyklidit. Za císaře byl místo něho zvolen bratr císařovny Veriny Basiliskos, vůdce neúspěšné výpravy proti Vandalům z roku 468, který se však projevil stejně neschopným panovníkem jako předtím vojenským velitelem. Během dvaceti měsíců své vlády si dokázal znepřátelit všechny vrstvy obyvatelstva. Otevřeně se hlásil k monofysitismu, což mu sice získalo přízeň ve východních provinciích, ale nenávisť v Konstantinopoli. Odpor všech vrstev vzbudily velké daně, které Basiliskos musel vypsát, protože Zenon dokázal při svém útěku vzít s sebou i státní pokladnu. A když se Basiliskos posléze znepřátelil i s veliteli armády, bylo o jeho osudu rozhodnuto. Vojsko přešlo na stranu jeho protivníka a tak se roku 476 mohl Zenon znovu vrátit na císařský trůn.

Tyto vnitřní zápasy obyvatelům Konstantinopole do velké míry zastínily události probíhající na západě. Roku 476, kdy se Zenon po druhé a definitivně ujal vlády, byl shodou okolností sesazen poslední císař říše západořímské. Tato událost, která pro pozdější historiky a západoevropské lidstvo vůbec představovala zánik klasického starověku a jeden z nejpřevratnějších mezníků v dějinách evropské civilizace, nečinila na současníky ve východní části římské říše žádný dojem a nepřikládali jí podstatnějšího významu. Nešlo o nějakou náhlou či nečekanou událost, která by podstatně změnila existující mocenské vztahy či politické uspořádání. Rozlehlé oblasti na západě — Galie, Hispánie, Afrika, Pannonie — byly v průběhu pátého století obsazeny různými germánskými kmeny, které si počínaly ve skutečnosti zcela samostatně, ať už formálně uznávaly římskou vládu či nikoli. V Římě samém byla vláda jednotlivých císařů spíše jen formální a jejich jménem vládli ve skutečnosti vojenští a civilní správci usilující o prosazení osobních zájmů. Vláda mladého Valentiniána III. (425—455) představovala poslední pokus o udržení říše a upevnění jejích hranic, zejména na Dunaji. Za dvacet let následujících po jeho smrti se na císařském trůně vystřídal celkem devět císařů, vesměs dosazených germánskými vojenskými náčelníky, a po více než dva roky (465—467) zůstal neobsazen. A tak když roku 476 Odoaker z kmene Skirů, kterého si germánští žoldnéři v Itálii zvolili za svého krále, sesadil západního císaře Romula Augustula a obrátil se do Konstantinopole k Zenonovi s žádostí, aby mu udělil hodnost *patrikia* a pověřil ho správou Itálie, kterou by nadále vykonával jeho jménem, neviděl v tom východní dvůr nic mimořádného. Zenon Odoakrově žádosti nevyhověl, ale ani proti němu nijak nezasáhl. Existující stav mu v podstatě vyhovoval, a to tím spíše, že se musel po celou dobu své vlády vypořádávat s daleko naléhavějším germánským nebezpečím v bezprostředním sousedství či přímo na území své vlastní říše.

Jestliže se východní říše na začátku 5. století zbavila nebezpečí Visigótů, byla od šedesátých let stále více vystavena tlaku východní skupiny těchto germánských kmenů — Ostrogótů, kteří se usadili v severobalkánských provinciích Moesii a Thrákie sice jako „spojenci“ ve východořímských službách, ale přesto představovali pro říši trvalé nebezpečí. Zejména náčelník několika spojených gótských kmenů Theodorich Strabon, který se už roku 474 podílel na povstání proti Zenonovi, zůstával jeho stálým protivníkem. Zenon se tomu pokoušel čelit tím, že proti němu podněcoval jinou skupinu ostrogótských kmenů, které kdysi Markianos usídlil v Pannonii a do jejichž čela se nyní dostal jako jejich král Theodorich z kmene Amalů, který své mládí strávil v Konstantinopoli jako rukojmí a nabyt tam dobrou znalost římských poměrů i klasické řecké vzdělání. Obě soupeřící skupiny Gótů střídavě válčily proti říši a zase bojovaly v jejích službách jedna proti druhé, jako spojenci podnikly společně i ničivý nájezd až hluboko do středního Řecka. Určitou úlevu přinesla až Strabonova smrt roku 481, přesto však plného vyrovnání s Góty dosáhl Zenon až roku 484, kdy udělil Theodorichu Amalovi titul *patrikios*.

Mezitím však musel Zenon čelit i nebezpečí pocházejícímu z řad jeho vlastních soukmenovců. Jiný isaurský náčelník Ilos, který proti němu osnoval intriky už

dříve, se připojil k patrikiovi Leonidovi, jenž se roku 484 prohlásil císařem a se sídlem v Antiochii po více než čtyři roky ovládal východní provincie. Tuto vzpouru se podařilo Zenonovi potlačit až roku 488 a v témže roce si Konstantinopol mohla také konečně oddechnout od gótské hrozby. Zenon dokázal přesvědčit Theodoricha, aby se svými Ostrogóty odtáhl — podobně jako Alarich o 80 let dříve — do Itálie a z jeho pověření tam odstranil Odoakra, jehož vztahy vůči císaři se v průběhu let podstatně zhoršily a jenž si tam počínal jako zcela suverenní panovník. Válka Theodoricha proti Odoakrovi trvala déle než tři roky. Nakonec jej oblehl v Ravenně, která byla sídelním městem západních císařů, a oba králové uzavřeli dohodu, že spojí své síly a budou nadále v Itálii vládnout společně. Z Theodorichovy strany to však byla jen lest a zakrátko dal Odoakra zrádně zavraždit. Sám pak založil v Itálii vlastní ostrogótské království, jež se tak stalo posledním z řady nezávislých germánských států vzniklých na území západořímské říše. Přestože Zenon nezískal Itálii pod svou moc, s čímž ovšem jistě vážně nepočítal, podařil se mu přece jen mistrovský diplomatický tah. Východní říše byla odchodem Ostrogótů nadobro zbavena germánského nebezpečí a mohla se věnovat řešení vlastních vnitřních problémů.

Mezi ně patřily v přední řadě nadále trvající spory církevní, rozpor mezi monofysitismem, k němuž se hlásila většina obyvatelstva východních provincií, a ortodoxií vyznávanou opět v evropské části říše a především v samotném hlavním městě. Zenon se pokusil vyřešit spor vlastním zásahem, který měl obě strany přimět ke kompromisu. Roku 482 vydal císařský edikt zvaný *Henotikon* (*henotes* = jednota, tedy Edikt jednoty, sjednocení), který potvrzoval věroučná usnesení prvních tří ekumenických koncilů a znovu potvrdil *anathema* (církevní klatbu) vynesenu nad Eutychem a Nestoriem jako představiteli ariánské a nestoriánské hereze, ale vlastní spornou otázku o vztahu božské a lidské přirozenosti v podstatě obcházel neurčitými formulacemi, aniž by se vyslovil pro chalkedonské vyznání či proti němu. Zprvu se zdálo, že umírněné síly na obou stranách budou ochotny tento kompromis přijmout, zvláště když se za něj postavil konstantinopolský patriarcha Akakios. Proti tomu však vystoupil římský papež, který v jakémkoli ústupku od učení o dvou přirozenostech Kristových, jak ji formuloval chalkedonský koncil, spatřoval herezi, a roku 484 Akakia vyobcoval z církve. Ten odpověděl stejným opatřením a mezi západní a východní církví vznikla tak poprvé hluboká roztržka (tzv. Akakiovo schisma), jež byla projevem narůstajících rozdílů a rozporů mezi nimi a jakousi předehrou ještě mnohem vážnějších církevních rozporů mezi Římem a Konstantinopolí, k nimž došlo později v 9. a 11. století. Stejně tak bylo ale *Henotikon* odmítnuto radikálními monofysity na východě, a tak místo uklidnění církevních poměrů a smíru obou stran způsobil Zenonův edikt jenom ještě hlubší rozpory v církvi a celé společnosti.

Anastasiova vláda a jeho reformy

Odpor řeckého obyvatelstva proti barbarské nadvládě vyvrcholil po Zenonově smrti. V Konstantinopoli se ozývalo jednomyslné volání, aby za příštího císaře byl zvolen skutečný Říman ortodoxního vyznání a ne zas nějaký barbar. Senátu, kterému se v této situaci skýtala příležitost projevit a zvýšit svou moc, nemohl žádný jiný požadavek přijít více vhod. Zvolil ze svého středu staršího už úředníka silentiaria Anastasia, kterého vdova po Zenonovi, dcera císaře Leona I. Ariadne, přijala za manžela a tím vlastně legimovala jako příslušníka císařské rodiny.

Začátky Anastasiovy vlády (491–518) byly zcela ve znamení boje proti isaurským oddílům, které se nechtěly smířit se ztrátou svého privilegovaného postavení. Toho využil císařovnin bratr Longinus, který se s jejich pomocí pokusil strhnout na sebe císařskou moc. Anastasios sice jeho pokus o uzurpaci energickým zásahem rozdrtil hned v zárodku, ale přesto musel s Isaury ještě po sedm let bojovat, než se mu podařilo je z hlavního města definitivně vypudit. Isaurské oddíly zůstaly sice i nadále elitními jednotkami byzantského vojska, ale ztratily už nadobro jakýkoli vliv na utváření politických osudů říše.

Nový barbarský nepřítel se objevil na severní hranici. Byli to Bulhaři, kočovníci tureckého původu, sídlící v této době ve stepích na Kubáni. Jejich jednotlivé skupiny pronikaly až na Balkán a podnikly několik výprav také do Thrákie, byly však římskými veliteli vesměs odrazeny. Hlavní nebezpečí vyvstalo říši na východě, kde roku 502 vypukla opět válka s Persií. Po vleklých vyčerpávajících bojích se Anastasiovi podařilo roku 506 uzavřít s Peršany na dobu sedmi let mír a ten byl pak dodržován i později, a to i vzdor tomu, že Anastasios dal v rozporu s mírovými podmínkami vybudovat proti perskému městu Nisibis pohraniční pevnost Daras, která pak v této oblasti Římanům sloužila jako hlavní opěrný bod. V Thrákii dal zase vybudovat tzv. Dlouhou zeď, která tvořila vnější ochranu hlavního města a měla chránit jeho bezprostřední okolí před nenadálými vpády nepřátel.

Období relativního míru využil Anastasios k vnitřním reformám, které měly přinést finanční ozdravení říše a pomoci řešit některé z chronických sociálních problémů. Jeho hlavní úsilí se upnulo k reorganizaci daňového systému. Zemědělská daň, *annona*, placená až dosud výlučně v naturáliích, měla být nadále placena z převážné většiny v penězích (*chrysoteleia*); obilí bylo jako daň vybíráno už jen ve velmi omezené míře, pouze tolik, aby mohlo být spolehlivě zajištěno zásobování hlavních velkoměst říše — Alexandrie, Antiochie a především Konstantinopole. Další potřeby státu měly být zajištěny nuceným výkupem obilí a dalších potravin za státem stanovené ceny (*coemptio*), jež byly přirozené podstatně nižší než běžná tržní cena, zejména v obdobích neúrody, živelných pohrom apod. S výjimkou Thrákie, kde byla *coemptio* uplatňována běžně, měl tento systém postihnout především velké vlastníky půdy. Přechod na placení daně v penězích postihl těžce některé části venkovského obyvatelstva, v podstatě však byl dokladem celkového zlepšení ekonomických poměrů v říši a vzrůstající převahy peněžního hospodářství

nad naturálním. Značně k tomu přispěla i mincovní opatření Anastasia, který zavedl měděné mince užívané nejčastěji v každodenní potřebě a stanovil jejich pevný poměr k zlatým mincím. Nejvíce z jeho daňových reforem těžilo městské obyvatelstvo, protože Anastasios zrušil roku 498 daň *chrysargyron*, která pro ně představovala nejtěžší břemeno.

Anastasiova reforma daňového systému byla součástí jeho celkového úsilí o překonání ekonomické i společenské stagnace městského života v říši. Ve starší literatuře se s jeho jménem spojovalo odstranění městských kurií, které v klasickém období byly základem městské samosprávy a zároveň tvořily nejdůležitější spojovací články mezi městským obyvatelstvem a císařskou vládou. Během 5. století celkový úpadek kurií skutečně pokračoval, ať už k němu vedlo celkové zchudnutí některých měst či skutečnost, že vyšší část společenské vrstvy kuriálů se různým způsobem snažila členství v kurii a povinností s tím spojených zbavit: příležitost k tomu nacházeli v členství v senátu vyplývajícím z držení vyšších státních úřadů, ve vstupu do duchovního stavu a výkonu církevních úřadů či jako mocní velkostatkáři, kteří se stahovali na svá sídla mimo města a snažili se zbavit svých závazků vůči nim.

Jednotliví císaři se pokoušeli čelit tomuto společenskému trendu různými právními výnosy, které činily pro příslušníky zámožných městských vrstev členství v kurii povinným a umožňovaly ji opustit jen za podmínky, že kuriál postaví za sebe jako náhradu jiného člena své rodiny (nejčastěji syna), kterému také předá příslušný rodinný majetek k výkonu této funkce nezbytný. Přesto však celková desintegrace kurií pokračovala, i když v jednotlivých částech říše a městech značně nerovnoměrně. Vedle ekonomických příčin k tomu přispívala i skutečnost, že autonomie měst byla postupně stále více oklešťována a města byla podřízována dozoru ústředních úřadů anebo jimi jmenovaných úředníků. Právě Anastasios ustanovil v městech nové úředníky zvané *vindices*, podřízené přímo praefektům praetorio, kteří byli nadále pověřeni vybíráním daní namísto kuriálních výběřčích. O úplném zániku kurií v Anastasiově době či dokonce o jejich odstranění císařskými výnosy však mluvit nelze. Jako instituce přetrvávaly ještě do následujícího století, i když jejich význam jak v správní soustavě říše, tak v politickém i sociálním životě postupně upadal.

Úpadek kurií však ještě neznamenal celkový hospodářský úpadek měst, ale spíše byl symptomem proměny způsobu jejich života. Je pravda, že některá menší města, zejména města ve vnitrozemí a města ležící stranou obchodních cest, prodělávala v 5. století hlubokou krizi, z níž se mnohá nikdy už nevzpamatovala. Tento jev však naprosto nebyl všeobecný; zejména města v pobřežních oblastech si uchovala anebo opět obnovila svou prosperitu. Velká města říše vesměs prosperovala, ovšem docházelo v nich k některým povážlivým společenským jevům; byl to zejména růst sociální polarity, když úzká vrstva bohatého obyvatelstva hromadila v svých rukou stále větší majetek a moc, zatímco výrazně vzrůstal počet těch, kteří byli stěží schopni uhájit každodenní existenci. Společenskými změnami byli postiženi pře-

devším příslušníci nižší střední vrstvy – řemeslníci, drobní obchodníci apod. Jejich celková materiální situace se převážně zhoršovala, což v kritických situacích vedlo někdy k masovým výbuchům lidové nespokojenosti. V některých případech to bylo způsobeno nedostatkem v zásobování, většinou však bezprostřední příčinou takovýchto lidových bouří byly politické konflikty, odpor vůči neoblíbeným vysokým úředníkům či církevní spory. A od druhé poloviny 5. století pak téměř všechny tyto lidové bouře a nepokoje byly spojeny s existencí sportovních klubů v cirku.

Circus (latinsky = okruh) či řeckým názvem *hippodrom* (= koňská dráha), tj. koňské závodíště, byl v Konstantinopoli, ale stejně i v některých dalších velkých městech říše nejen hlavním centrem zábavy, ale i důležitou společenskou a za určitých okolností i politickou institucí. V něm se shromažďovaly netoliko široké masy městského obyvatelstva, ale stejně tak sem přicházeli i nejvyšší státní hodnostáři. Císař v něm měl zvláštní loži (*kathisma*) spojenou s císařským palácem zvláštní chodbou, z níž přihlížel se svým doprovodem závodům; odtamtud dával svým vyvolávacím oznamovat lidu svá rozhodnutí a nové zákony a tam také naslouchal *aklamacím* lidu, které byly sice pravidelně předem připraveny a pečlivě organizovány, ale jež se za vyjímečných okolností mohly stát i výrazem skutečného mínění lidu.

Hippodrom převzali v Konstantinopoli ze starého Říma, kde tato zábava stále více konkurovala divadlu i gladiátorským hrám, a s tím sem odtamtud přešla i zvyklost, že příznivci jednotlivých závodníků se organizovali v jakési kluby označující se různými barvami. Byly celkem čtyři, ale mezi nimi výrazně převládly dva: Modří – *venetoi* a Zelení – *prasinoi*. Ve starší literatuře bylo obecně přijato mínění, že tyto kluby řecky zvané *demoi* (*demos* = lid) plnily funkci jakýchsi politických stran, které byly i územně organizované, jejichž příznivci žili ve stejných městských čtvrtích a kteří prý organizovali i jakousi lidovou milici, jež zasahovala v krizových situacích při obraně města apod. Modří prý reprezentovali zájmy pozemkových vlastníků a byli stoupcí ortodoxie, kdežto mezi Zelenými byli hlavně řemeslníci a kupci a jejich sympatie patřily většinou monofysitům.

Tyto představy byly však značně opraveny nejnovějším badáním, které prokázalo, že byzantské *démy* (latinsky *factiones*) byly především sdružení sportovních přívrženců a nikoli politické organizace. Počty jejich příslušníků byly poměrně nevelké (tak k Modrým patřilo k Konstantinopoli na začátku 6. století jenom asi 900 lidí), k nim se však neorganizovaně přidružovaly davy jejich stoupců, takže ve vypjatých situacích obě strany dokázaly s sebou strhnout velké množství lidí. Pokoušet se přesně určit sociální složení jednotlivých stran by také bylo marné a jestli Zelení skutečně více inklinovali k monofysitismu než Modří, pak si je nutno uvědomit, že současně byli v obou skupinách i stoupcí opačných vyznání. Od poloviny 5. století se v pramenech množí zprávy o různých veřejných nepokojích a výtržnostech, na nichž se *démy* podílely. Většinou šlo o jejich vzájemná střetnutí, při některých příležitostech však vystupují i jako politický činitel. Nešlo o akce vyplývající z nějakého politického programu a směřující k jeho uskutečnění, ale

spíše o reakci na bezprostřední situaci a především o protesty proti neoblíbeným úředníkům či zase o snahu vynutit si jmenování určitých oblíbených osobností. Jen v prvním desetiletí Anastasiovy vlády si konstantinopolský lid třikrát vynutil jmenování městského eparcha podle své vůle. Tak roku 498 se přívrženci Zelených v hippodromu vzbouřili proti zatčení několika svých představitelů a při srážce s vojáky vznikl dokonce požár, který zachvátil až císařskou bránu; kámen byl přitom vržen i na samotného císaře. Výtržnosti ustaly teprve tehdy, když císař jmenoval prefektem hlavního města vůdce strany Zelených, kterým ostatně sám stranil. Podobné vzpoury a výtržnosti však vznikaly i v jiných velkých městech říše, kde byla závodiště, jako v Antiochii, kde dav donutil *comita* Východu Kalliopia opustit město, či v Alexandrii. Roku 507 vypukly dokonce v konstantinopolském hippodromu bouře jako akt solidarity s obdobnými výtržnostmi v Antiochii a musely být potlačeny vojskem.

Mnohé z těchto výtržností souvisely s církevními spory. Anastasios při svém zvolení přislíbil, že se bude přidržovat chalkedonského vyznání víry, jež ovšem chápal ve smyslu Zenonova ediktu *Henotikon*, který nadále zůstával oficiální formulací císařské církevní politiky. Bylo však obecně známo, že Anastasios sympatizuje s monofysity, a skutečně se během své vlády k jejich straně stále více přikláněl. To mu sice získalo sympatie ve východních provinciích, zato jeho monofysická politika vzbuzovala odpor mezi obyvateli hlavního města a roku 512 byla příčinou velkého lidového povstání. Bezprostřední podnět k tomu zavládl císařův pokus včlenit do jednoho hymnu zpívaného v liturgii (*Trishagion*) slova, jež byla chápána jako projev učení o jediné přirozenosti Kristově. Z pouhé výtržnosti v chrámu Boží Moudrosti, kterou chtěl císař nechat potlačit vojáky, se vyvinula obrovská vzpoura, při níž byli občané známí svým monofysickým přesvědčením hromadně pobíjeni, byly zapalovány a ničeny domy vysokých úředníků a posléze celá část města mezi císařským palácem a Konstantinovým fórem lehla popelem. Zelení a Modří zapomněli na svou rivalitu a společně se postavili proti císařským gardám. Zlom v povstání přineslo až vystoupení samotného císaře, který předstoupil bez doprovodu před rozvášněný dav neoděn v purpurové roucho a bez diadému a nabídl svou abdikaci. Teprve toto jeho gesto vůdce vzpoury zarazilo a přimělo davy, aby se rozptýlily.

Nespokojenosti většiny konstantinopolského obyvatelstva s náboženskou politikou Anastasia se však pokusil využít vojenský velitel provincie Thrákie Vitalianus, který se v letech 513–517 ve jménu ortodoxie třikrát pokusil na souši i po moři dobýt hlavní město a prohlásit se císařem. Anastasiovi se podařilo všechny jeho útoky odrazit, nikoli však Vitaliana porazit či zlomit odpor obyvatel Konstantinopole. Rozpor mezi monofysitismem a ortodoxií zůstával stále palčivým problémem, v němž nacházely výraz rozpory mezi obyvatelstvem východních provincií a ústřední vládou a který byl trvalou hrozbou pro jednotu a vnitřní stabilitu říše.

Justiniánův pokus o obnovu římské říše

Anastasios zemřel bez legitimního dědice. Zatím co se senát dohadoval o tom, koho zvolit jeho nástupcem, a lid shromážděný v hippodromu se bouřil, aniž by ovšem byl projevilschopnost vybrat vlastního kandidáta, rozhodlo o jmenování nového císaře vojsko. Byli to ve skutečnosti příslušníci palácové gardy (*excubitores*), kteří prosadili korunovaci svého velitele Justina (518–527). Jeho vzestup k císařské moci je dokladem veliké sociální mobility v rané byzantské společnosti, kterou umožňovalo především zastávání církevních úřadů a ještě více vojenská služba. Justinos pocházel z nejnižších společenských vrstev, z prostředí chudých illyrských zemědělců usazených v Thrákii, odkud se v mládí vydal do hlavního města hledat si obživu. Díky své tělesné síle a fyzické zdatnosti byl přijat za člena císařské gardy a během dvou desetiletí postupně povýšil až na místo jejího velitele. Nikdy se nenaučil pořádně číst a psát a prý i vlastní podpis mu činil až do smrti potíže. Nechyběla mu sice přirozená inteligence a jako vojenský velitel se plně osvědčil, ale problémy spojené s řízením státních záležitostí naprosto přesahovaly meze jeho možností. V tomto směru stále více spoléhal na svého synovce Petra Sabbatia, kterého adoptoval a povznesl k nejvyšším hodnostem a který už za Justinova života byl skutečným vládcem celé říše. Roku 525 mu byl udělen titul *caesar* a v dubnu 527, krátce před svou smrtí, ho dal Justinos korunovat za svého spolucísaře.

Tento muž, známý pod jménem Justinián, jež přijal při své adopci a jemuž historie souhlasně přiřkla epitheton Veliký, byl nepochybně nejvýznamnějším vládcem celého raně byzantského období a jedním z největších byzantských císařů vůbec. Na rozdíl od svého strýce, i když právě jeho zásluhou, získal skvělé vzdělání, jež ovšem přineslo tak vynikající výsledky jen díky Justiniánovu mimořádnému nadání a jeho obrovské vůli a nesmírné pracovitosti. Přestože pocházel stejně jako jeho strýc z polobarbarského prostředí jen povrchně romanizovaných illyrských sedláků, považoval se sám přímo za ztělesnění tradic římského ducha a svůj životní úkol, určený mu přímo božskou prozřetelností, spatřoval v obnově velikosti a moci římské říše.

Předním cílem tohoto úsilí bylo znovuzískání západních oblastí římské říše, které se v průběhu pátého století dostaly do moci barbarů. Války, jež Justinián s tímto cílem po více než dvě desetiletí vedl, se jeví nejvýraznějším rysem jeho panování a ne zcela právem zastíňují ostatní činy jeho vlády. Justiniánovo úsilí o obnovu říše však ve skutečnosti tvořil promyšlený komplexní program, který zasahoval do všech složek života její společnosti. K jeho uskutečnění si Justinián dokázal vybrat řadu schopných spolupracovníků, jako byli vojevůdci Belisarios a Narses, právník Tribonianus, Ioannes z Kappadokie, *praefectus praetorio*, jenž ve skutečnosti stál v čele státní správy, a vedle nich desítky dalších, schopných iniciativně vykonávat císařovy příkazy a přitom mu bezvýhradně oddaných. Jeho nejbližším a nejspolehlivějším spolupracovníkem byla však jeho manželka Theodo-

ra. Pocházela z nejubožejšího a nejvíce opovrhovaného prostředí konstantinopolské chudiny. Byla dcerou hlídače medvědů v hippodromu, kde ona sama už od dětství vystupovala. Když ji Justinián ještě za vlády svého strýce poznal, měla za sebou velmi pochybnou minulost. Přesto se do ní vášnivě zamiloval a aby si ji mohl vzít za ženu, prosadil i proti vůli císařovny Eudoxie změnu zákona, zakazujícího příslušníkům senátorského stavu uzavírat manželství s herečkami. Ukázalo se to být šťastnou volbou. Theodora projevila nevšední inteligenci a především rozhodnost a stala se Justiniánovi netoliko oddanou životní družkou, ale i užitečnou a často přímo nepostradatelnou pomocnicí při uskutečňování jeho záměrů, a to i vzdor tomu, že v některých ohledech se jejich názory a někdy i jednotlivé politické záměry různily, jako např. v otázkách církevní politiky.

Justinián se o teologii osobně hluboce zajímal. Římské, tj. křesťanské imperium chápal jako pozemské uskutečnění říše Kristovy a jeho obnovení a rozšíření jako úkol svěřený mu božským příkazem. Jeho uskutečnění muselo být v jeho pojetí nezbytně založeno na prosazení jednotné pravé víry. Justinián proto hned po svém nástupu na trůn rozhodně vystoupil proti všem zbytkům pohanství. Pohanům bylo zakázáno zastávat státní a vůbec veškeré veřejné úřady, poslední zbylé pohanské svatyně, jako např. proslulý Ammonův chrám v libyjské poušti, byly proměněny v křesťanské chrámy. Roku 529 dokonce zrušil proslulou athénskou akademii, jejíž profesori odešli na dvůr perského velekrále; znamenalo to více než jenom uzavření posledního střediska klasické řecké filosofie — byl to přímo symbolický rozchod s tradicí staré pohanské vzdělanosti. S velkou rozhodností Justinián vystupoval proti sektám a vyznáním, které si udržovaly nezávislost na křesťanské církvi, ať už to byli manichejci, montanisté či jiní. Za jeho vlády došlo také k pronásledování židů.

Především však se Justiniánovo úsilí zaměřilo na prosazení jednoty v církvi samé. Hned po Justiniánově příchodu k moci došlo k radikální změně oficiálního východořímského stanoviska. Zatímco na konci Anastasiovy vlády byly styky mezi císařem a papežskou kurií zcela přerušeny, jedním z prvních Justiniánových vládních aktů bylo, že oznámil své zvolení papeži Hormisdovi, přičemž zároveň prohlásil svou ochotu přidržovat se chaledonského vyznání. Není pochyby o tom, že iniciativu v tomto směru vyvinul právě Justinián, který také měl v jednání s Římem hlavní roli. Zdá se že jeho podpora ortodoxie a odmítavý vztah k monofysitismu vyjadřovaly jeho skutečné náboženské přesvědčení, nepochybně však jeho postoj byl určován i politickými cíly. Plán dobýt nazpět ztracené západní provincie by stěžejší měl vyhlídku na úspěch bez podpory místního obyvatelstva, které se vesměs hlásilo ke katolické víře. Příklon k ní měl ovšem nezbytně za následek odcizení obyvatelstva východních provincií. Toho však Justinián ve své jednostranné orientaci na získání západních provincií nedbal a hned po svém nástupu na trůn zahájil dokonce pronásledování monofysitů.

Monofysité naproti tomu nacházeli podporu u císařovny Theodory, která jim stranila a poskytovala všemožnou podporu. Pod jejím vlivem posléze Justinián

jejich pronásledování tiše zastavil a roku 532 se dokonce pokusil dosáhnout smíru v církvi vypracováním určitého kompromisu. Dosáhnout jej bylo cílem teologické disputace zorganizované v císařském paláci, k níž bylo přizváno po šesti biskupech z obou protivných stran. Vzdor velkému tlaku, který císař na účastníky disputace vykonával, byl však její výsledek pramalý. Přesto 15. března 533 Justinián slavnostně vyhlásil vlastní „Vyznání víry“, které mělo představovat formuli, jež by byla přijatelná oběma stranám a stala se základem jednoty církve. Podobně jako Zenonovo *Henotikon* vyhlášené o půlstoletí dříve se však zcela minulo cílem. Justinián při jeho formulaci sice projevils nejen skvělou schopnost pronikavého teologického myšlení a smysl pro jemné formulační finesy, ale i velkou diplomatickou obratnost, nebral však v úvahu hluboké politické a kulturní rozpory mezi jednotlivými částmi říše, jež byly do velké míry hlavní příčinou a vlastním zdrojem náboženských sporů, a proto jeho úsilí muselo nezbytně ztroskotat.

O deset let později, když se už zdálo, že válka na západě je v podstatě rozhodnuta v římský prospěch a kdy se ale také jevílo stále více nezbytným získat dobrou vůli obyvatelstva východních provincií, na nichž záviselo zásobování hlavního města a jež představovaly nejdůležitější zdroj státních příjmů, se Justinián znovu pokusil nalézt prvek, který by mohl sjednotit rozštěpenou církev. Když se předtím nepodařilo dosáhnout shody o společném vyznání víry, měl nyní být nalezen jednotící prvek v odsouzení společného protivníka. Roku 543 nebo 544 vydal Justinián edikt odsuzující některé spisy východních církevních autorů — Theodora z Mopsuestie, Theodoretu z Kyrrhu a Iba z Edessy — jako nestoriánské. Ovšem ani tento krok nepřinesl žádoucí účinek. Monofysité přijali edikt chladně. Jakkoli nestoriánství odsuzovali, bylo už pro ně v podstatě odbytou záležitostí; to, co požadovali, bylo odsouzení chaledonského učení o dvojí přirozenosti Kristově. Naproti tomu mezi západními biskupy vyvolal císařův výnos bouři odporu. Justinián se pokusil získat pro své stanovisko papeže Vigilia, kterého pozval do Konstantinopole. Ten je sice zprvu schválil, ale později pod tlakem západního episkopátu svůj souhlas opět odvolal. Mezi ním a císařem došlo k otevřenému sporu, v němž Justinián neváhal užít vůči nejvyššímu duchovnímu představiteli církve nátlaku a dokonce přímo násilí. Donutil Vigilia setrvat v Konstantinopoli a nakonec zúčastnit se i proti své vůli koncilu, který Justinián roku 553 sám svolal, aby jím dal potvrdit své stanovisko ve „sporu o tři kapitoly“, jak byl spor o pravověrnost uvedených spisů nazýván. Tento koncil, přestože byl ignorován většinou západního duchovenstva, byl prohlášen ekumenickým a císař na něm donutil slabošského Vigilia, aby proti svému vlastnímu přesvědčení „tři kapitoly“ veřejně odsoudil.

Tento případ názorně dokumentuje Justiniánův postoj vůči církvi. Jestliže v některém okamžiku byzantských dějin můžeme oprávněně mluvit o *caesaropatismu* (nadvládě císařské moci nad církví), je to právě období Justiniánovy vlády. Justinián sice sám vícekrát, jako např. v preambuli k jedné ze svých novell, zdůrazňoval specifický význam a zvláštní poslání moci světské (*imperium*) na

straně jedné a moci duchovní (*sacerdotium*) na straně druhé, přesto však nejvyšším a ve skutečnosti jediným svrchovaným činitelem ve všech záležitostech byl v jeho pojetí císař jako osobnost povýšená božskou prozřetelností nad ostatní lidstvo a pověřená uskutečňovat božskou vůli na zemi. Justiniánovu vládu lze charakterizovat jako teokratický absolutismus, v němž panovník odvozoval svou moc z moci nadpřirozené a osoboval si z toho titulu právo na naprosto ničím neomezené rozhodování.

Císař byl rovněž hlavním zdrojem a interpretem veškerého práva. Za Justiniánovy vlády můžeme konstatovat zdánlivě paradoxní zjev, že právě v období nejvyššího absolutismu dochází k intenzivní kodifikační činnosti a klasické římské právo, které se vyvíjelo po více než tisíc let, dostává svou definitivní podobu, v níž se dochovalo po následující staletí a v podstatě až do současnosti. Krátce po svém nástupu na trůn, v únoru 528, ustanovil Justinián komisi, jejímž úkolem bylo zrevidovat všechny tři dosud užívané zákoníky — kodexy Gregoria a Hermogena, jež měly spíše soukromou povahu, a zároveň oficiální kodex císaře Theodosia — a sestavit místo nich kodex nový, který by je nahradil, odstranil jejich nedůslednosti a rozporů a navíc zahrnul ještě nové zákony vydané císaři během století, jež uplynulo od vydání Theodosiova kodexu. Komise pracovala s mimořádnou rychlostí a už za 14 měsíců, v dubnu 529, mohl Justinián nový kodex, vydaný pod jeho jménem — *Codex Justinianus* — slavnostně vyhlásit.

Římské právo vedle zákonů a výnosů vydaných císaři však sestávalo ještě z výroků a komentářů různých právníků, které se někdy opakovaly, mnohdy si zase odporovaly a především byly ve svém množství naprosto nepřehledné a chaoticky neuspořádané. Provést z nich aktuální a systematicky utříděný výběr, který by měl nadále závaznou platnost jako doplněk vlastního zákoníku, bylo úkolem nové komise, kterou Justinián jmenoval roku 530 a v jejíž čelo byl už postaven proslulý právník Tribonianus. Byl to nesmírný úkol: komise musela pročíst na dva tisíce knih od čtyřiceti různých autorů. Přesto však jej splnila během tří let a v prosinci roku 533 mohl Justinián jí vytvořenou příručku pod názvem *Digesta* (či *Pandektae*) vyhlásit jako nadále jediné platnou a závaznou pro všechny soudy říše. Současně s tím komise vytvořila ještě další příručku nazvanou *Institutiones*, což byla jakási učebnice pro všechny adepty právnícké kariéry. Konečně pak byla ještě provedena revize a vypracována druhá, definitivní verze Codexu Justiniánova a soubor těchto tří příruček byl potom v listopadu roku 534 slavnostně vyhlášen za jediné platný zákoník.

Justinián chápal právo jako vyjádření a formulování neměnného božského řádu. Nicméně potřeby každodenního života už od samého začátku ukázaly nezbytnost tento zákoník, který měl být jednou provždy daný, doplňovat a dokonce i pozměňovat. To se dělo zvláštními zákony, které byly nazývány *Novellae*. A bylo dokladem skutečných společenských a kulturních poměrů, že zatímco *Codex* byl sepsán v latině, tyto nové zákony, reagující na bezprostřední situaci, byly už z větší části formulovány řecky. Řečtina se v šestém století stala už naprosto převládajícím

jazykem východořímské společnosti, který pronikl i do státní administrativy, zatímco latina si udržela své místo jako oficiální jazyk jen na soudech a ve vojsku.

Justinián se neomezil jen na reformy zákonodárné, ale snažil se provádět i konkrétní změny v státní správě, aby mohla účinněji sloužit svým úkolům. Některé menší provincie byly sloučeny ve větší celky a v některých případech, zejména v Malé Asii a v Egyptě, byli v jejich čelo postaveni správci pověřeni jak civilní, tak vojenskou pravomocí. Byla to podstatná, byť jen na výjimečné případy omezená změna dosavadního správního systému zavedeného Diokleciánem, která předznamenala vznik nové byzantské administrativní soustavy v 7. a 8. století.

Bezprostředně však ještě větší význam měl Justiniánův pokus o odstranění korupce v byrokratickém aparátu. Chtěl toho dosáhnout zrušením tzv. *suffragii*, tj. poplatků, které uchazeči o úřady, zejména ve správě provincií, museli za ně zaplatit. Těžili z toho sice především někteří vysocí státní úředníci jako praetoriánští prefekti, ale v době finanční tísně císař Zenon neváhal užít této praxe i ve prospěch státní pokladny. Úředníci, kteří za své postavení museli drazé zaplatit, chtěli přirozeně svých úřadů využít k tomu, aby získali vynaložené peníze nazpět, a tak Justinián nepochybně právem viděl v *suffragiích* jednu z hlavních příčin útisku provinciálů, ale zároveň i snížení příjmů státu, protože značné částky, jež měly jako daně plynout do státní pokladny, putovaly do soukromých kapes jednotlivých úředníků. Roku 535 vydal proto z podnětu císařovny Theodory zákon rušící *suffragia*, v němž zároveň přísně zakazoval úředníkům všech stupňů, aby od poddaných vymáhali jakékoli poplatky ve svůj prospěch. Chtěl tím docílit jak spravedlnost pro občany říše, tak zároveň zvýšit jejich schopnost platit daně, protože potřeby státu v důsledku válek, nákladných staveb či poplatků posílaných za hranice stále rostly. A tak zatímco se císař snažil poddané chránit před vykořisťováním jednotlivců, státní daňový útlak se ve skutečnosti soustavně zvyšoval.

Značně k tomu přispěla i osobnost Ioanna z Kappadokie, kterého Justinián roku 531 jmenoval praefektem praetorio a tím ho ve skutečnosti postavil do čela veškerého státního administrativního aparátu. Byl to muž mimořádně schopný, ale také naprosto bezohledný a postrádající jakýchkoli mravních zásad či ohledů. Dovedl daňový systém říše k dokonalosti a přitom také dokázal, že všechny nové daně a poplatky, které zavedl, byly skutečně řádně placeny. Jeho daňová opatření postihla všechny vrstvy obyvatelstva nevyjímaje bohaté a společensky privilegované senátory, nejvíce však jimi byly postiženy nejširší masy obyvatelstva, zejména na venkově. Sociální napětí však značně rostlo i v městech a zejména v Konstantinopoli a na začátku roku 532 vybuchlo v mohutném lidovém povstání známém pod názvem *Nika!* („Zvítězí!“).

Povstání propuklo celkem z banální příčiny. Původ mělo v násilnostech v hippodromu vyvolaných bitkami mezi přívrženci Modrých a Zelených. Když však sedm vůdců výtržností bylo odsouzeno k smrti, nálada davu se změnila. Modří i Zelení se spojili a požadovali omilostnění dvou odsouzených, kterým se podařilo zachránit a najít útočiště v kostele. Současně však začali pokřikovat hanlivá hesla proti

císaři a požadovali též sesazení nejvíce nenáviděných hodnostářů — městského prefekta, právníka Triboniana a především Ioanna z Kappadokie. Císař, vyděšen rozsahem lidové vzpoury a ve snaze dav uklidnit, před něj po Anastasiově vzoru předstoupil a ohlásil propuštění všech tří ministrů. To však jen přililo oleje do ohně a dav se obrátil proti Justinianovi. Jen s námahou se mu podařilo uniknout zpět do paláce, zatímco vzbouřené davy řádily po městě, ničily a drancovaly a zakládaly požáry. Četné veřejné budovy, kostely, pomníky i celé obytné čtvrti lehly popelem, mezi nimi i hlavní konstantinopolský chrám, bazilika Boží Moudrosti. Vzbouřencům se přitom podařilo nalézt synovce zemřelého císaře Anastasia Hypatia, kterého s jásotem i proti jeho vůli odvedli do hippodromu a tam ho prohlásili císařem. Po této zprávě se Justinian odhodlal uprchnout z města. V soukromém palácovém přístavu už čekala plně vyzbrojená a připravená galéra, kterou měl odplout do Herakleie v Thrákii. Proti tomu se však postavila jeho manželka Theodora, která prohlásila, že buď bude jako císařovna vládnout, anebo jako císařovna zemře. Její rozhodnost zapůsobila. Císařovi vojevůdci Belisarios a Mundus s oddíly germánských žoldnéřů vtrhli ze dvou stran do hippodromu a způsobili tam strašlivou řež. Na třicet tisíc lidí, bez ohledu na to, zda se hlásili k Modrým či Zeleným anebo byli nestranní, bylo v jediném dni pobito. Vzpoura byla potlačena. Téměř třetina města ležela v doutnajících troskách, v cirku a na náměstích se vršily děsivé hromady mrtvol, ale Justinianova vláda zůstala zachována a zdála se pevnější než kdy dříve.

Hned po potlačení vzpoury přistoupil Justinian k obnově zrušeného hlavního města. Dělo se tak podle vypracovaného plánu a za dozoru císařových architektů. Justinian poskytoval stavebníkům finanční podporu a velkorysé daňové úlevy a sám převzal péči o výstavbu veřejných prostranství a objektů. Jeho hlavní péče se však soustředila k postavení nového chrámu Boží Moudrosti (Hagia Sofia), který se měl stát symbolickým projevem moci byzantské říše a přímo ztělesněním ducha Justinianovy vlády a dokladem její velikosti. Neměla to být pouhá rekonstrukce chrámu vybudovaného o dvě století dříve Konstantinem Velikým, ale stavba koncepcí i provedením zcela původní. K vytvoření tohoto díla zvolil Justinian dva geniální architekty hodné tohoto úkolu: Anthemia z Tralleis a Isidora z Milétu. Nebyli to obyčejní stavitelé. Oba byli zároveň vynikající teoretikové; Isidoros byl jedním z nejlepších matematiků své doby a Anthemios spojoval schopnosti inženýra, které už předtím osvědčil při vojenských úkolech na perské frontě, s důkladnou znalostí mechaniky. Dílo jimi navržené a také skutečně technicky překonalo všechny dosavadní stavby a přitom představovalo zcela nový architektonický tvar dovedený k maximální dokonalosti, takže se stal nedostižným vzorem pro všechnu následující byzantskou architekturu. Současníkům i mnoha pozdějším návštěvníkům připadal chrám Boží Moudrosti jako pozemské zobrazení krásy nebes. Sám Justinian, ačkoliv dobře znal projekt a postup stavby soustavně sledoval, když jej uviděl poprvé v dokončeném stavu, stanul ohromen úžasem a potom v nárazce na proslulý starověký židovský chrám v Jeruzalémě, zvolal: „Šalamoune, já jsem tě překonal!“

Stavba chrámu Boží Moudrosti byla začata hned po potlačení povstání *Nika!* a dokončena v neuvěřitelně krátké době pěti let, takže mohl být koncem roku 537 slavnostně vysvěcen. V té době byly už hrůzy povstání *Nika!* zapomenuty. Na Západě se zatím vítězně rozvíjela válka s Germány a zasvěcení hlavního chrámu vyjadřovalo nadšení nad obnovou vlády říše nad jejími ztracenými oblastmi.

Jejich získání bylo Justinianovým cílem od příchodu k moci. Dříve než však mohl k uskutečňování svého programu přistoupit, musel se zabývat situací na východní hranici a dosáhnout mírového urovnání s Persií. Roku 528 vypukla z celkem malicherné příčiny válka, která se rozvinula hned na dvou frontách — v Mezopotámii, kde obě říše sousedily, a v Lazice na severovýchodním pobřeží Černého moře, kde se obě mocnosti snažily rozšířit sféru svého mocenského vlivu. Obě říše byly však v týlu fronty oslabeny vážnými vnitřními problémy. Perský král musel potlačit hnutí mazdakovců, jež z náboženských nepokojů hrozilo přerůst ve vážné sociální bouře, zatímco Justinian musel čelit velkému povstání Samaritánců vyvolanému jeho netolerantní náboženskou politikou. Po delších bojích, při nichž perská vojska jednou pronikla až před hradby Antiochie, byl roku 532 dojednan tvz. „věčný mír“, který v podstatě uznával současný stav poměrů. Peršané si ponechali svrchovanost nad Iberií (dnešní vnitrozemská Gruzie), zatímco Římanům byla přiznána kontrola nad Lazikou; to Peršany fakticky odřízlo od přístupu k Černému moři. Justinian se ovšem zavázal zaplatit Peršanům obrovský jednorázový poplatek 11 000 liber zlata, údajně jako příspěvek na ochranu obou říší před nájezdy barbarských kmenů (tzv. Bílých Hunů) sídlících na sever od Kavkazu. Pro římskou říši to představovalo obrovské finanční zatížení, přesto však Justinian toto řešení uvítal, protože mu uvolňovalo ruce pro jeho zamýšlené akce na západě.

Jeho první úder byl zaměřen proti království Vandalů v severní Africe, kteří ze všech germánských kmenů usazených na římské půdě byli všemu římskému nejvíce nepřátelští. Teprve Hilderich, vnuk strašného Geisericha, který roku 455 vyplenil Řím, zahájil politiku přátelských vztahů s říší. To se však nelíbilo většině vandalských velmožů, kteří jej roku 530 svrhli s trůnu a zvolili za krále Gelimera, který opět obnovil pronásledování katolíků a útlak Římanů. A právě to si vzal Justinian za záminku k zásahu proti Vandalům. Přípravy k němu byly provedeny na veliké základně, nic nebylo ponecháno náhodě. Byla shromážděna armáda čítající 16 000 mužů. Do Afriky je mělo přepravit loďstvo o pěti stech lodí, z nichž bylo 92 těžce vyzbrojených válečných galér a na nichž sloužilo celkem 30 000 námořníků. Byla to největší vojenská výpravav, jaká byla až do té doby z Konstantinopole vyslána. Její vedení bylo svěřeno nejschopnějšímu z Justinianových vojevůdců Belisariovi.

Belisarios se vypravil z Konstantinopole v létě 533. Cestou se zastavil na Sicílii, jež tehdy patřila Ostrogótům, aby se zásobil a provedl nezbytný průzkum. Mezitím římská agentura vyvolala nepokoje ve vandalském zázemí. Vzpoura na Sardinii upoutala většinu vandalského vojska, zatímco král Gelimer sám se s hlavní silou své armády vypravil potlačit vzpouru v hraniční oblasti svého království. V této situaci se Belisarios bez jakýchkoli potíží vylodil na africkém pobřeží a krátce na to v bitvě

nedaleko Kartága porazil vandalskou armádu. 15. září slavnostně vstoupil do města. Gelimer se stáhl do vnitrozemí a shromáždil síly k další bitvě, k níž došlo o tři měsíce později. I v té však Belisarios germánské vojsko úplně rozdrtil a Vandalové záhy jako etnický celek zcela zmizeli. Afrika byla zase římská.

V polovině roku 534 se Belisarios na císařův příkaz vrátil zpět do Konstantinopole s obrovskou kořistí. Nejcennější kořistí byl však sám Gelimer, který se předtím Belisariovi vzdal. Justinián Belisariovi dovolil projít městem po zvyku dávných římských vojevůdců v triumfu, v němž královský zajatec s ostatními vandalskými velmoži představoval nejpozoruhodnější podívanou. Justinián se ke Gelimerovi zachoval velkoryse. Věnoval mu bohaté statky v Galatii v Malé Asii, kde někdejší král prožil v pohodlí zbytek života. Poměry v Africe nebyly ovšem ještě ani zdaleka uklidněny. Mezi vojenským vítězstvím a skutečnou pacifikací byl značný rozdíl. Belisariův nástupce Solomon musel potlačit rozsáhlé povstání a pak ještě po řadu let svádět boje s berberskými kmeny. Ale Justinián podnícen úspěchem připravoval už novou a ještě větší výpravu. Jejím cílem nebylo nic menšího než dobytí Itálie.

Ta byla od konce 5. století v moci Ostrogótů. Až do roku 526 v ní vládl král Theodorich, který se projevil jako schopný a skutečně osvícený panovník a v ostrogótském království dosáhlo soužití Germánů s římským obyvatelstvem nejharmoničtější podoby. Theodorich vedl svůj dvůr zcela v římském stylu a římské obyvatelstvo, jež sice muselo přenechat germánským dobyvatelům třetinu svých majetků a důchodů, mohlo nadále žít vlastním způsobem života. Největší latinští duchové té doby, filosof Boëthius a polyhistor Cassiodorus, patřili k předním Theodorichovým rádcům a úředníkům. Theodorich vládl sice zcela nezávisle, ale stále uznával císaře v Konstantinopoli jako nejvyššího vládce jediné říše. Koncem jeho vlády se ovšem jeho vztah k římské aristokracii narušil. Pro podezření ze zrady, ve skutečnosti neodůvodněné, dal zatknout a popravit filozofa Boëthia (který právě ve vězení napsal svůj proslulý spisek „O útěše z filozofie“, poslední dílo antické filozofie vůbec). Theodorich záhy svého činu litoval. Nešlo však jen o ojedinělý případ, ale o výraz narůstajících rozporů mezi římským obyvatelstvem a gótskými předáky, jejichž většina stále neliběji nesla postupující romanizaci germánské společnosti.

Tyto rozpory se ještě vyhroutily po Theodorichově smrti roku 526, kdy vládu převzala jeho dcera Amalasuintha jako regentka ve jménu svého nezletilého syna. Ta otevřeně podporovala římskou stranu a zahájila přímá jednání s Justiniánem a dokonce posléze projevila ochotu se mu podrobit. To proti ní vyvolalo v gótském táboře vzpouru. Roku 534 byla zavražděna a Gótové si zvolili novým králem Theodahada, který slíbil prosazovat politiku germánské nadvlády. Tyto události poskytly Justiniánovi záminku k intervenci, kterou stejně zamýšlel.

Roku 535 se Belisarios vypravil proti Itálii. Zprvu se zdálo, že opět půjde o bleskovou válku bez většího krveprolití. Sicílie padla bez bitvy. Aniž by narazil na jakékoli příkážky, vyloďil se Belisarios v jižní Itálii a táhl na sever. S prvním odporem se setkal až v Neapoli, kterou římské oddíly po krátkém obléhání dobyly

a bezohledně vyplnily. Ve snaze ušetřit Řím podobného osudu začal papež Silverius tajně vyjednávat s Belisariem a po příchodu jeho vojska před hradby se město vzdalo. Pod dojmem těchto zpráv však došlo v gótském vojsku ke vzpouře. Neschopný Theodahad byl sesazen a zabit a místo něho zvolen králem Vitigis, který se opevnil v Ravenně a odtud zahájil protiútok. Belisarios byl se svým vojskem obklíčen v Římě a musel s krajním vypětím všech sil čelit obléhání, které trvalo déle než jeden rok. Prokopios, Belisariův poradce a největší historik Justiniánova období, který se italského tažení, stejně jako předtím afrického, osobně zúčastnil, plasticky vylíčil, jakému strádání byli obležení římscí vojáci stejně jako obyvatelstvo vystaveni. Teprve, když císař vyslal do Itálie další pomocné oddíly, zatímco jiná římská armáda měla odlehčit gótskému tlaku na Řím operacemi v jejich týlu v Dalmácii, a když nakonec v gótském táboře vypukla epidemie, museli Gótové pokus o dobytí Říma vzdát. Pokoušeli se s Belisariem vyjednávat a nabízeli předat Římanům Sicílii a jižní Itálii s tím, že jim zůstane sever a střední část země. Belisarios však pokračoval soustavně v ofenzívě proti nim, i když průběh bojů byl komplikován rivalitou římských velitelů, kteří sledovali vlastní zájmy a odmítali plnit jeho příkazy. Nicméně na začátku roku 540 oblehl Vitiga v Ravenně a po delším vyjednávání jej přiměl ke kapitulaci.

Zatímco na západě válka s Góty zdánlivě dospěla k vítěznému završení, porušil na začátku roku 540 perský král Chosroes „věčný mír“ a vtrhl na římské území. Jako záminku využil stížností jak svých arabských vazalů, tak arménských uprchlíků na útlak ze strany Římanů, který byl v rozporu s podmínkami mírové smlouvy; jeho hlavní pohnutkou však byla snaha využít oslabení římské říše vyčerpané válkami s Germány k rozšíření vlastní moci, zejména na černomořském pobřeží, a pak hlavně k získání kořisti. To potvrdil průběh války. Perská vojska se přímo přelila přes východní římské provincie — Mezopotámii, Sýrii a Palestinu — a zanechala za sebou strašnou spoušť. Všechny cenné věci, jež bylo možno odnést, se staly jejich kořistí, desetitisíce obyvatel těchto oblastí byly odvedeny do zajetí. Co nebylo možno uloupit, bylo systematicky ničeno. V červnu 540 oblehli Peršané hlavní město Sýrie Antiochii. Občané prostřednictvím stran v cirku zorganizovali obranu; ta se však i vzdor jejich hrdinství zhroutila, když vojenská posádka o síle šesti tisíc mužů vyslaná tam Justiniánem na pomoc hned po začátku bojů uprchla. Peršané Antiochii bezohledně vyplnili, všechny obyvatele, kteří přežili, odvedli s sebou a veškeré budovy programově systematicky zničili. Z třetího největšího města říše, nazývaného pro svou výstavnost „perla Východu“, zbyla jen obrovská suť kamenných trosk. Chosroes tak chtěl před všemi národy v této oblasti okázale demonstrovat převahu perské moci a římská prestiž na východě skutečně nesmírně utrpěla. Justinián sice v následujícím roce poslal na východ Belisaria, ale jen s nedostatečnými silami. Válka se s přestávkami vlekla ještě po více než tři roky, ale bez větších úspěchů pro Římany. Naopak na jaře 542 Chosroes znovu podnikl tažení do severní Sýrie. Nakonec na začátku roku roku 545 obě strany uzavřely mír, který měl trvat pět let a který opět v podstatě uznával status quo. Jeho podmínkou

ovšem bylo, že se Justinián zavázal platit Persii poplatek ve výši 400 liber zlata ročně, splatný ovšem na celé pětileté období předem (tedy 2 000 liber), opět údajně jako příspěvek na udržování perských posádek na Kavkazu chránících obě říše.

Justiniánova ochota k tomuto uspořádání věcí byla způsobena především obnovením války v Itálii. Poražení Gótové se nechtěli vzdát. Roku 542 si zvolili za svého nového krále Totila a ten zahájil proti Římanům novou ofenzívu. Přenesl nejprve těžiště bojů na jih, zmocnil se Beneventa a pak i Neapole a potom soustavně postupoval na sever. Zakrátko v římské moci zbyla jen Ravenna a několik dalších opevněných měst. Na konec roku 545 Totila oblehl Řím a o rok později se mu ho podařilo dobýt. Totilův úspěch byl podmíněn dvěma příčinami: jednou byla skutečnost, že římské vojenské síly, které mu měly čelit, byly naprosto neadekvátní úkolům na ně kladeným. Justinián sice poslal do Itálie opět Belisaria, ale s nedostačným počtem vojáků a bez finančních prostředků. Druhou příčinou byl obratný Totilův politický postup. Dokázal získat na svou stranu podstatnou část římského obyvatelstva. Neorientoval se na bohaté senátory, ale na příslušníky středních vrstev – řemeslníky, obchodníky, drobné zemědělce, kteří válkou nejvíce trpěli, a těm poskytoval co největší výhody. Získal v nich značnou oporu a to mu umožnilo vzdorovat římským vojskům po několik let a roku 550 se dokonce po druhé zmocnil Říma, který předtím byl Belisariem donucen opustit.

Průběh války doznal definitivního zlomu až v následujícím roce, kdy byl vrchním velením pověřen eunuch Narses, který jediný z římských vojevůdců mohl svými schopnostmi i neochvějnou oddaností císaři čelit Belisariovi, ale jemuž Justinián svěřil mnohem větší prostředky, než jaké měl kdy Belisarios k dispozici. Díky tomu, ale také zásluhou skvělé strategie se mu podařilo Góty zatlačit a v dubnu 552 jim pak u Busta Gallorum v Toskánsku zasadil zničující porážku. V bitvě padlo na šest tisíc gótských bojovníků a mezi nimi i sám král Totila. Gótský odpor pak na ojedinělých místech trval ještě po následující dva roky, ale to byly už jen ohníčky vzpoury, které se Narsovi podařilo bez větších potíží potlačit. Roku 554 mohl Justinián vyhlásit tzv. *pragmatickou sankci*, kterou obnovil římskou civilní správu v Itálii a určil její zásady. Měly být obnoveny poměry panující před utvořením gótského království, což v podstatě znamenalo obnovení vlády římské statkářské aristokracie, navrácení půdy původním vlastníkům a utužení otrokářských vztahů. Přibližně v téže době se římským vojskům podařilo opanovat i část visigótského království v Hispánii a nastolit tam Justiniánovu vládu. Římská provincie zaujímal sice jen část iberského poloostrova (od pobřeží po řeku Guadalquivir na severu), nicméně Justiniánovy državy sahaly zase od Eufratu až po Atlantik a římská říše mohla opět považovat Středozemní moře za své vlastní, za *mare nostrum*.

Zdalo se, že Justinián dosáhl cílů, které si vytýčil. Římské impérium bylo obnoveno. Ovšem tato skvělá stavba stála na velmi slabých základech. Dlouhé války na západě říši ekonomicky strašně vysílily. Neméně nákladný byl mír na východní hranici, vykoupěný jen obrovskými částkami zlata, které se Justinián

zavázal platit perskému velekráli. A to nebyly jediné poplatky, které císař posílal do zahraničí. Celá jeho koncepce výbojů na západě byla založena na politice vykoupit si mír na východě za každou cenu. Proto posílal pravidelně velké částky různým barbarským kmenům, aby je odradil od vpádu na římské území. Jiným prostředkem, který je měl zamezit, byla soustavná stavba pohraničních pevností po celé severní hranici říše. Byl to prostředek značně nákladný a málo účinný, protože byl nedostatek lidí i peněz na to, aby tyto pevnosti mohly být trvale účinně hájeny, a v případě nenadálého útoku nemohly proto splnit svou funkci. Ohromné částky odčerpávala nejen Justiniánova diplomacie, ale i velkolepá nádhera jeho dvora stejně jako jeho stavby, z nichž chrám Boží Moudrosti byl sice stavbou nejkrásnější a nejnákladnější, ale zdaleka ne stavbou jedinou. Historik Justiniánových válek Prokopios z Kaisereie napsal také spis o jeho stavbách, který sestává z osmi knih a přitom je nevyčísil všechny.

Byly to obrovské finanční nároky, které těžce doléhaly na obyvatelstvo říše. Velké jmění zanechané císařem Anastasiem spotřeboval Justinián během krátké doby. Zahraniční obchod říše byl trvale pasivní. Císař se tomu pokoušel čelit zejména tím, že se snažil najít nové obchodní cesty, aby se vyhnul nákladnému a politicky nejistému perskému prostřednictví v obchodu s východem, odkud byly do Byzance přiváženy zejména luxusní výrobky. Jediným významným úspěchem v tomto směru však bylo zavedení výroby hedvábí v Byzanci. Hedvábí představovalo prestižní oděv a hrálo nesmírnou roli v dvorském ceremonálu, státní reprezentaci a konečně i v styku s okolními národy. Římané museli hedvábí dovážet až z Číny, a to vesměs přes Persii. Teprve v době Justiniánovy vlády se dvěma mnichům podařilo propašovat z Číny závitky bource morušového a potom v Řecku a na Sicílii úspěšně zavést výrobu hedvábí. Tím se byzantská říše aspoň v tomto ohledu zbavila závislosti na cizím dovozu a naopak mohla využívat vlastních výrobků nejen v domácí ekonomice, ale i k záměrům své zahraniční politiky. To se však projevilo spíše až v pozdějším období a byl to také jen jeden dílek, byť i významný úspěch. V celku však bylo nutno hradit trvalý schodek v bilanci obchodu se zahraničím vývozem velkých částek zlata, což těžce dopadalo na bedra daňových poplatníků.

A přitom při stále rostoucích finančních potřebách a tím i nárocích římského státu na jeho obyvatelstvo se právě v Justiniánově období zdroje státních důchodů trvale zmenšovaly. Příčin bylo několik. V 6. století bylo území byzantské říše vystaveno nezvyklému množství přírodních katastrof. Byla to četná zemětřesení, jež postihla rozsáhlé oblasti a poničila celá města, jako např. Antiochii či Laodikeiu. Velká sucha či zase záplavy kobylek způsobily neúrodu a tím i hladomory. Je dlužno říci, že císař se snažil obyvatelstvu pomáhat, ať už přímou finanční podporou či zejména prominutím daní na určitou dobu. To ovšem vedlo zase k snížení státních příjmů, jež už tak samy o sobě nestačily obrovským nárokům armády a dvora a byly pak vyrovnávány zvýšenými daněmi. Nepomohlo císařovo úsilí o spravedlivé rozdělení finančního zatížení, protože cílem všech jeho reforem

a jeho zákonodárství bylo docílit, aby všichni poplatníci pravidelně dostali všem svým povinnostem, jež trvale rostly. Byl to začarovaný kruh, který jen soustavně zvyšoval sociální napětí ve společnosti a vyvolával nespokojenost všech společenských vrstev.

Nejkatastrofálnější důsledky měla však epidemie dýmějového moru, který roku 541 vypukl v Etiopii a rychle se rozšířil po celém Východě. Právě probíhající válka mezi Byzancí a Persií značně přispěla k jeho prudkému rozšíření a v létě roku 542 mor dostihl samotnou Konstantinopol. Historik Prokopios, který tam byl právě přítomen, plasticky líčí hrůzy této pohromy. Denně umíralo pět a později až deset tisíc lidí. Jestliže říká, že za tohoto moru počet obyvatelstva Konstantinopole klesl na méně než polovinu, může v tom být určitá rétorická nadsázka; ovšem odhady moderních historiků se vesměs shodují v tom, že populační ztráta činila při nejmenším třetinu. A nešlo jen o samo hlavní město. Tento velký mor zasáhl téměř celé území říše, řada měst zůstala téměř vyliďněna a některá už ani nebyla obnovena. Přitom se tyto epidemie, ať už v lokálním měřítku či na území celé říše, v následujících letech vícekrát opakovaly. Ztráty na lidech i na ekonomickém potenciálu zřejmě byly hrozné, a to právě v období, kdy na ně ambiciózní politika císaře Justiniána kladla nebývalé nároky.

Když Justinián roku 565 umíral, byla římská říše obnovena téměř ve svých někdejších hranicích a nebylo státu, který by se jí velkolepostí i mocí mohl rovnat. Ale přesto to byla příliš křehká stavba, jejíž vnitřní možnosti byly napnuty a vyčerpány až do krajnosti, nepřipravená čelit vážnějšímu nárazu z vnější. A ten se už zatím chystal ze dvou stran, aby téměř ohrozil samé základy její existence.

Zrod středověké Byzance

Doba krize, proměn a zvrátů

Justiniánovi se podařilo obnovit svrchovanost impéria na všech březích Středozemního moře, které se tak opět stalo mořem římským, *mare Romanum*. Nicméně územní restaurace někdejší římské říše, které císař podřídil všechny zájmy státu i obyvatelstva, nemohla vyvolat nový vzestupný vývoj. Hlavní důvod tkví v tom, že impérium nemělo pevný základ ani v hospodářském a společenském zřízení, ani ve správní a vojenské organizaci. Sociální vztahy, systém státní správy i námezdní vojsko byly dědictvím pozdní antiky a jevíly příznaky postupujícího rozkladu. Tento proces urychlovala a prohlubovala těžká hospodářská krize, které říše, finančně vyčerpaná válkami o obnovu impéria, na sklonku Justiniánovy vlády propadla.

Nespokojenost a neklid obyvatelstva nacházely výraz v prudké reakci proti absolutní moci císaře. Projevovaly se zejména na konci 6. století ve zvýšené aktivitě demů, v jejichž řadách hrály úlohu i lidové složky velkých byzantských měst. Ve srážkách straníků Modrých a Zelených v hippodromu se v Konstantinopoli nejednou vybíjely sociální a náboženské rozpory, které byly živnou půdou vnitřních bojů podlamujících autoritu státu. Za této situace rostl politický význam senátu na úkor císařovy absolutní moci. V chaotické době, která nadcházela a která trvala i v 7. století, si senát udržel značný vliv. Mimo hlavní město byla centrální moc oslabována odstředivými tendencemi velké pozemkové aristokracie. V armádě se všeobecná krize projevovala úpadkem kázně a vzpourami, zaviněnými neschopností vlády zajistit vojsku pravidelné vyplácení žoldu. Ačkoliv Justiniánovi nástupci – Justinos II. (565–578), Tiberios I. Konstantinos (578–582) a zvláště Maurikios (582–602) – měli dostatek energie a státnické i vojenské zkušenosti, byzantská vláda čelila jen s nejvyšším vypětím vnitřnímu rozkladu i náporu nepřátel v Evropě i v Asii.

Vidina obnovení někdejší římské říše se za této situace rychle rozplývala. Itálie, kterou byzantská vojska dobyla zpět od Ostrogótů roku 555, se stala již roku 568 do značné míry kořistí Langobardů, kteří se zmocnili velké části jejího území na severu a odtud rozšířili postupně své panství do středu země, kde ovládli Spoleto s okolím, a na jihu trvale obsadili oblast Beneventa. Také severní Afrika, zaujímající zhruba dnešní Tunisko s centrem v Kartágu, byla stále znepokojována nájezdy berberských kmenů. Velmi slabé bylo postavení Byzance i ve vzdáleném Španělsku. Hlavní město této provincie Cordobu dobyli Visigóti zpět zprvu na kratší dobu